

De status van het dier in de Nederlandse intensieve veehouderij

Doctoraalverslag Biologie
René Houkema
30 Januari, 2003
Begeleiding: Dr. J.A.A. Swart
Faculteit der Wiskunde en
Natuurwetenschappen
Vakgroep Wetenschap & Samenleving
Rijksuniversiteit Groningen

RuG

Voorwoord

Begin jaren zeventig van de 20e eeuw geraakte de intensieve veehouderij in opspraak. Men vindt dat in de produktiesystemen te weinig wordt stilgestaan bij het welzijn van de dieren. De vraag werd gesteld in hoeverre het moreel gezien te verantwoorden was om dieren te beperken op de wijze zoals dit onder andere in de intensieve veehouderij gebeurde. In hoeverre wegen de belangen van de mens op tegen de belangen van het dier? Dit was het begin van een uitgebreide dier-ethische discussie die tot op de dag van vandaag voortduurt.

Dit verslag geeft een overzicht van de status van het dier in de intensieve veehouderij. Er wordt gekeken welke de dierethische theorieën aangaande de morele status van het dier er zijn en in hoeverre deze theorieën zijn weerspiegeld in de beleidvoering in de hedendaagse intensieve veehouderij. Welke afwegingen worden door de verschillende actoren gemaakt en hoe worden ze verantwoord? Door deze inventarisatie kan hopelijk een beter beeld worden gevormd over de morele status van het dier in de intensieve veehouderij.

Op dierethisch gebied en in de wetgeving omtrent dierenbescherming zijn in de afgelopen decennia grote veranderingen waar te nemen. Uit dit verslag zal blijken dat toch kan worden gesteld dat in de praktijk weinig structurele veranderingen hebben plaatsgevonden in het voordeel van het dier.

Inhoudsopgave

1	Inleiding.....	5
2	Dierethiek.....	8
2.1	Ethiek.....	8
2.2	De geschiedenis van de dierethiek.....	9
2.3	Ethische theorieën.....	10
2.3.1	Het categorische imperatief.....	11
2.3.2	De rechtensie.....	13
2.3.3	Morele rechten en juridische rechten.....	15
2.3.4	Utilitarisme.....	16
2.3.5	Interspecifieke rechtvaardigheid.....	20
3	De intensieve veehouderij.....	22
3.1	Ontstaan van de intensieve veehouderij.....	22
3.2	Marktaandeel.....	24
3.3	Soorten en aantallen.....	25
3.4	Actoren.....	26
3.4.1	Politici en beleidsmakers.....	26
3.4.2	Veehouders.....	27
3.4.3	Economische belangenorganisaties.....	28
3.4.4	Wetenschappers en technici.....	28
3.4.5	Burgers en consumenten.....	29
3.5	Problemen in de intensieve veehouderij.....	30
3.6	Een voorbeeld: varkens in de intensieve veehouderij.....	31
3.6.1	Van nature.....	31
3.6.2	In de intensieve veehouderij.....	32
3.6.3	Gelten en zeugen.....	32
3.6.4	Biggen.....	33
3.6.5	Beren.....	34
3.6.6	Vleesvarkens.....	34
3.6.7	Het milieu.....	35
3.6.8	Ziektes.....	35
3.6.9	Wetgeving.....	36
4	Ethische afwegingen omtrent de intensieve veehouderij.....	37
4.1	De rol van ethologie.....	37
4.2	De overheid.....	39
4.2.1	Geschiedenis.....	39
4.2.2	Heden.....	40
4.3	Beleidsmakers.....	41
4.4	Boerenbelangenorganisaties.....	43
4.5	Primaire producenten.....	45
4.6	Burgers en consumenten.....	46
4.7	De toekomst van de intensieve veehouderij.....	47
5	Conclusie.....	50
5.1	Theorie - De dierethiek.....	50
5.2	Praktijk - De intensieve veehouderij.....	51
5.3	Theorie en praktijk.....	52
	Literatuur.....	56

1 Inleiding

Zolang *Homo sapiens* heeft bestaan, zal hij contact hebben gehad met de dieren om zich heen. Mensen met een nomadisch bestaan gebruikten het dier als voedselbron om te overleven en voor kleding. Het is aannemelijk dat er ook symbiotische relaties bestonden tussen mens en dier waarbij aasetende dieren het afval, dat de mens produceerde, opruimde. Langzamerhand zijn deze relaties wellicht verder ontwikkeld door socialisatie, met name van jonge dieren, aangezien zij ontvankelijker en gemakkelijker te hanteren zijn (Manning, 1972)¹. In het Paleolithicum (de oude steentijd, 700.000 tot 10.000 jaar geleden) waren dieren ook al alom vertegenwoordigd in menselijke religies.

De echte *domesticatie*² van dieren heeft in de latere prehistorie plaatsgevonden. Er lijkt in sommige gevallen, maar zeker niet altijd, een samenhang te zijn met het ontstaan van de landbouw, naar schatting 10.000 jaar geleden. De Neolitische Revolutie naar de Nieuwe Wereld kenmerkt de overgang van jagen en verzamelen naar veeteelt en landbouw. Dieren werden gedomesticeerd ten behoeve van voedselvoorziening, als hulp bij het jagen en als gezelschapdier. Hierdoor is een wederzijdse mens-dier relatie ontstaan waarbij het gedomesticeerde dier grotendeels afhankelijk is geworden van de mens (Visser & Grommers, 1988; p15-29)³. In het domesticatieproces zijn dieren meer en meer geselecteerd op eigenschappen die een specifieke behoefte van de mens vervullen. In de eerste instantie ging het om de voedselvoorziening, esthetische kenmerken en vermaak. Later, vanaf de 18e eeuw, ook om wetenschappelijke nieuwsgierigheid, waarbij dieren als proefdier werden gebruikt.

In onze huidige maatschappij lijkt het dier te worden beschouwd als middel tot een menselijk doel. Denk aan de proefdieren, waarbij in het jaar 2000 745 duizend dieren als onderzoeksobject werden gebruikt (Zo doende, 2000). Men gebruikt het dier om tot nieuwe inzichten te komen aangaande de biologie van mens en dier, de ontwikkeling van nieuwe medicijnen, onderzoek naar gezondheidsrisico's van consumptieve producten en genetische manipulatie.

Ook worden dieren gehouden voor het menselijke vermaak, zoals in circussen, dolfinaria en dierentuinen. Daarnaast vervullen zij een grote rol als gezelschapdier. Tegenwoordig zijn er ongeveer 400 honden- en 30 kattenrassen, allemaal gefokt op hun karakteristieke fysieke en psychische kenmerken. Zij vertegenwoordigen zo'n 80% van de 14 miljoen gezelschapdieren in Nederland. Het grootste aantal dieren wordt echter

1 Uit (Visser & Grommers, 1988; p 18)

2 Domesticatie wordt hier gedefinieerd als die situatie waarbij mensen veranderingen gaan forceren in de seizoens-bestaancyclus van een dier om zodoende tegemoet te komen in bepaalde menselijke behoeftes (in navolging van de antropoloog-archeoloog P.F. Wilkinson)

3 Zie voor een overzicht over het ontstaan van de mens-dier relatie (Noske, 1988)

gebruikt voor voedselproductie. In Nederland leefden in 2001 ruim 122 miljoen dieren ten behoeve van de voedselproductie (CBS, 2001). De totale jaarlijkse veestapelproductie ligt met 475 miljoen dieren vele malen hoger (CBS, 2001). Het gaat hierbij met name om runderen, varkens, geiten, schapen, kippen, kalkoenen en verschillende soorten vissen. De dieren worden niet alleen gebruikt voor de eigen voedselvoorziening; het overgrote deel (75%) gaat voor de export naar het buitenland, met name naar de Europese lidstaten (Frouws & Broekhuizen, 2000). Het is duidelijk dat dieren een belangrijke rol spelen in het leven van de mens en dat mens en dier van elkaar afhankelijk zijn.

Tegenwoordig wordt er meer stilgestaan bij de ethische aspecten van de omgang tussen mens en dier. Waar het eerst vooral ging om de vervulling van de behoeften van de mens, gaan de laatste jaren steeds meer stemmen op ook rekening te houden met de behoeften van het dier. Waar de morele status van de mens filosofisch reeds onderbouwd is⁴, is de onderbouwing van de status van het dier minder ver gevorderd. Pas vanaf halverwege de 20ste eeuw is de dierethiek naar voren gekomen. Deze vormt nu het middelpunt van de discussie omtrent diergebruik. Belangrijke vragen zijn of een dier bepaalde eigenschappen heeft, waardoor het in aanmerking komt voor morele consideratie. Als dit het geval is, hoe ver moet men dan gaan? Heeft de mens dan alleen plichten jegens het dier of moet men het dier ook rechten toeschrijven?

Voorgaande vragen zijn ontstaan, omdat wetenschappelijke ontwikkelingen en inzichten van de laatste eeuwen hebben laten zien dat de mens in veel opzichten slechts gradueel van andere dieren verschilt. Net als de mens hebben ook dieren een overlevingsdrang. Om te blijven leven moet een dier in een aantal behoeften kunnen voorzien, zoals bijvoorbeeld eten, drinken, een minimale bewegingsvrijheid en de mogelijkheid tot het uitvoeren van natuurlijk soorteigen gedrag. Wanneer de mens het gedomesticeerde dier gebruikt voor zijn eigen doeleinden, is het dier in het voorzien van zijn belangen vrijwel in zijn geheel afhankelijk van de mens. Men dient zich daarom af te vragen in hoeverre bepaalde belangen van het dier opwegen tegen belangen van de mens. Om hierover een oordeel te kunnen geven is inzicht in de morele status van het dier belangrijk. Deze morele status is en wordt in verschillende dierethische theorieën onderzocht.

De vraagstelling die dit doctoraalverslag tracht te beantwoorden is *wat de huidige status van het dier is in de intensieve veehouderij*.

4 Zie voor een overzicht (Rachels, 1999)

Deze vraag is des te pregnanter, aangezien de beleidsvoering van de landbouw op Europees niveau voor grote hervormingen staat. Deze hervormingen zijn onder meer het gevolg van toenemende maatschappelijke kritiek op de produktiemethoden in de intensieve veehouderij. Met name de laatste jaren heeft de burger, door epidemieën zoals de varkenspest, mond- en klauwzeer en BSE⁵, een negatief beeld gekregen van de produktiemethoden in de intensieve veehouderij (te Velde et al. & Hanning et al., 2001). Volgens beleidsmakers zijn deze uitbraken een duidelijke indicatie van misstanden in de sector (NLRO, 1998).

Ten einde aan de vraagstelling te voldoen zullen eerst verschillende dierethische theorieën worden besproken. Wat is de ethische status van het dier? Daarna wordt er gekeken hoe de intensieve veehouderij is ontstaan, wat de huidige stand van zaken is en welke problemen er waargenomen kunnen worden. Hierbij wordt ingegaan op de factoren en actoren die hierin een rol spelen. Vervolgens wordt gekeken in hoeverre dierethische inzichten van toepassing zijn in de intensieve veehouderij. Dit wordt gedaan door te kijken vanuit welke (impliciete) uitgangspunten de verschillende actoren innemen en welke afwegingen worden gemaakt. In hoeverre houden zij rekening met de belangen van de mens en de belangen van het dier? Hoe verhoudt de *instrumentele waarde* van het dier zich ten opzichte van zijn *intrinsieke waarde*? Deze evaluatie zal hopelijk bijdragen aan een beter inzicht in de huidige status van het dier in de intensieve veehouderij in Nederland.

5 BSE staat voor Bovine Spongiform Encephalopathy, een dierziekte die in verband gebracht met het veroorzaken van Variant Creutzfeldt-Jacob Disease (vCJD) bij mensen

2 Dierethiek

In dit hoofdstuk worden filosofische achtergronden van ons morele denken over mens en dier geïnterpreteerd. De filosofische perspectieven aangaande de mens-dier relatie bepalen voor een groot deel het denken over hoe er met dieren moet worden omgegaan. Het bepaalt de status van het dier en de houding van de mens ten opzichte van het dier. In het hoofdstuk vier zal gekeken worden of dierethische inzichten ook invloed hebben gehad op bepaald de status van de dieren in de intensieve veehouderij.

In de dierethiek zijn twee hoofdrichtingen te onderscheiden. Ten eerste de *deontologische*, waarbij de ethiek wordt beschreven in termen van plichten en rechten. Ten tweede de *consequentialistische*, waarbij naar de gevolgen van een ieders handelen wordt gekeken.

De deontologische benadering, ook wel plichtenleer genoemd, zal het eerst toegelicht worden. Zij is voornamelijk gestoeld op het werk van de 17e eeuwse filosoof Immanuel Kant en wordt daarom ook wel Kantianisme genoemd. De hedendaagse filosoof Tom Regan, wiens rechtensie in de daarop volgende paragraaf beschouwd wordt, behoort ook tot deze categorie. In de laatste deontologische benadering koppelt Bernard Rollin morele rechten aan juridische rechten. Vervolgens worden de consequentialistische theorieën besproken. Ten eerste het utilitarisme, zoals voornamelijk gepropagandeerd door Peter Singer en daarna de "interspecifieke rechtvaardigheid theorie" van de Amerikaan Donald VandeVeer. Nu eerst een korte inleiding over wat ethiek inhoudt.

2.1 Ethiek

Ethiek is de reflectie op *morele normen en waarden* waaraan wij onszelf en anderen in redelijkheid gehouden achten met het oog op een ordening van de samenleving. Zij draagt hiermee bij aan de verheldering en onderbouwing van morele normen en waarden (Rachels, 1999). *Waarden* zijn eigenschappen, ervaringen of situaties die "het waard zijn" om nagestreefd te worden. Hierbij valt te denken aan geluk, eerlijkheid en rechtvaardigheid. Deze waarden worden nagestreefd door *normen*, ook wel handelingsvoorschriften genoemd, op te stellen. Zo streeft men bijvoorbeeld de waarde "eerlijkheid" na door toepassing van de norm "je mag niet liegen".

Morele normen kunnen worden onderscheiden van andere normen op drie punten (Van Willigenburg et al., 1993). Ten eerste zijn zij universeel, zij moeten op iedereen van toepassing zijn. Ten tweede hebben zij een sterk bindingsvermogen, het verbreken van morele normen wordt sterk afgewezen. Ten derde zijn zij niet slechts instrumenteel, zij hebben betrekking op de wijze waarop mensen met elkaar omgaan. Daarnaast zijn ze gericht op fundamentele

doeleinden: ze wijzen ons op ons doel (de waarde). Hierbij hoeft er geen directe relatie te bestaan tussen de norm en het doel, deze kan ook indirect zijn.

Een ethische theorie is een normatief raamwerk die met behulp van morele normen onderbouwt en rechtvaardigt wat goed dan wel slecht is om morele waarden na te streven. De in de samenleving gedeelde normen en waarden wordt de moraal genoemd. Idealiter is zij de uitkomst van deze morele overwegingen over wat goed en kwaad is.

In elk van te bespreken filosofische theorieën komen steeds centrale vragen naar voren: Wat zijn de eigenschappen van een wezen, die maken dat zij morele beslissingen kan nemen? Welke eigenschappen moeten wezens bezitten om recht te hebben op morele consideratie? Kan een theorie een leidraad verstrekken hoe er in conflicterende situaties beslist dient te worden? In hoeverre is een theorie praktisch toepasbaar? Alvorens in te gaan op hoe deze vragen beantwoord worden door de verschillende theorieën, wordt eerst kort stilgestaan hoe de Westerse mens over dieren dacht voordat Kant zijn invloedrijke theorie vorm gaf.

2.2 De geschiedenis van de dierethiek

De eerst bekende filosofische stellingen aangaande dieren is afkomstig van de Griekse filosofen Plato (428/427 – 348/347 v. C.) en zijn leerling Aristoteles (384 - 322 v. C.). Beiden geloofden in een dualistische scheiding van lichaam en ziel. Aristoteles stelt in zijn *Ethica Eudemia* en *Ethica Nicomachea* dat planten een vegetatieve ziel hebben, dieren slecht een waarnemende ziel en de mens naast dit alles ook nog een rationele ziel (verstand). Hij redeneerde dat alleen die wezens die verstand hadden (rationeel konden nadenken) moreel konden oordelen. Daarnaast stelde hij dat rationele wezens boven niet-rationele wezens stonden en dat men alleen rekening hoefde te houden met “verstandige” wezens. Hiermee viel de rest van het dierenrijk buiten het bereik van consideratie en mochten zij door de mens gebruikt worden zoals zij gepast zag, aldus Aristoteles.

Thomas van Aquino (1224 -1274), een van de invloedrijkste theologische filosofen in de Middeleeuwen, heeft geprobeerd de klassieke Griekse filosofie te integreren in het katholieke bestel. Het Christendom ziet de mens als een door God gecreëerde vervolmaking van de schepping. Deze zienswijze stelt de mens boven alle andere dieren, wat er mede toe leidt dat men geen morele verantwoording heeft ten opzichte van het dier, anders dan dat de mens het rentmeesterschap over de dieren heeft. De enige verantwoording ten opzichte van het dier is volgens Aquino indirect: Wreed zijn tegen een dier kan als gevolg hebben dat een persoon ook wreed is of wordt ten aanzien van de mens. Door

deze Christelijke visie houdt de dualistische manier van denken over lichaam en geest, en de daarbij behorende morele denkkaders, tot in de 17e eeuw stand.

De positie van het dier degradeert wanneer door Johannes Kepler (1571 - 1630) en Galileo Galilei (1564 - 1642) de grondslag van de klassieke natuurkunde wordt gelegd. De mechanistische wetenschappelijke inzichten uit die tijd ten aanzien van de werking van het heelal zetten René Descartes (1596-1650) er toe aan om ook de “verstandloze” wezens vanuit dit mechanistische perspectief te bekijken. Alleen de mens heeft verstand, en dus een ziel. Het belangrijkste bewijs voor de lichaam-ziel dichotomie was volgens hem dat de mens in staat is zich door middel van taal uit te drukken. Door deze benadering krijgt de natuur, en dus ook het dier, een puur instrumentele waarde.

Dieren zijn volgens Descartes alleen lichaam, met “aktie = reactie” patronen, overeenkomstig de werking van een machine. Zij zijn volgens hem niet in staat om pijn te voelen. Reacties, welke voor een mens overkomen als zijnde uitingen van pijn, leed en angst, zijn puur stimulus-respons reacties. Hieruit volgde volgens Descartes dat wij geen morele afwegingen hoeven te maken omwille van het dier zelf.

2.3 Ethische theorieën

In de vorige paragraaf wordt een kernprobleem van de (dier)ethiek geraakt: *welke eigenschappen van een object maken dat een wezen dat in staat is om morele beslissingen te nemen, het object morele relevantie toekent?*

In de gedachtegang van voorgaande filosofen wordt onderscheid gemaakt tussen mens en dier op basis van het hebben van een (bepaald soort) ziel. De rationele ziel maakt dat de mens in staat is om logisch te redeneren, waardoor hij morele afwegingen kan maken, iets waartoe een dier niet in staat is. Dit is voor hem de belangrijkste reden om te stellen dat dat de mens ten opzichte van het dier geen morele verantwoordelijkheid heeft; het dier heeft geen ziel gelijk aan de mens.

Een hier op aansluitende kernvraag, waar tussen de verschillende theorieën vrijwel overeenstemming is, gaat over *welke wezens in staat zijn om morele beslissingen te maken*. Immanuel Kant heeft in zijn *Kritik der reinen Vernunft* (1781) deze zogenaamde *morele agent* gedefinieerd als een *rationeel en zelfbewust wezen*. Aangezien deze redenering centraal staat in de theorie van Kant voor het wel of niet betrekken van dieren in de ring van morele consideratie zal deze theorie eerst worden besproken.

2.3.1 Het categorische imperatief

De beroemde filosoof Immanuel Kant (1724-1804) heeft een verstrekkende invloed gehad op ons hedendaagse denken en handelen ten opzichte van dieren. Dit komt vooral tot uiting in zijn werk aangaande het categorische imperatief.

Om in te zien hoe Kant tot zijn theorie is gekomen is het belangrijk te beseffen dat Kant een kind is van de Verlichting. Uitgangspunt van de Verlichting was dat men door rationele gevolgtrekkingen uit premissen kan komen tot een objectieve eindconclusies. Het stellen van premissen is alleen mogelijk door middel van taal, waaruit geconcludeerd wordt dat redeneren alleen is voorbehouden aan hen die zich in taal kunnen uitdrukken: de mens.

Volgens Kant is de mens het enige rationele wezen op aarde. Deze rationaliteit volgt uit de mogelijkheid van de mens om *a priori* kennis te hebben van een concept. A priori kennis is door hem gedefinieerd als kennis die universeel waar is. Een simpel voorbeeld van a priori kennis is dat de som van de hoeken van een driehoek altijd 180 graden is. Deze kennis is niet gebonden aan tijd en plaats, maar is een generale, universele waarheid. Het kunnen bevatten van a priori kennis is volgens Kant de essentiële betekenis van rationaliteit, waartoe alleen de mens, door een aangeboren predispositie, in staat is.

In het categorische imperatief ziet Kant de stelregels voor al het morele handelen van de mens, welke universele en onvoorwaardelijk zijn. Hij formuleert een categorisch imperatief als volgt: "*Handel slechts volgens die stelregel, waarvan u tegelijk kunt willen dat deze tot algemene wet wordt*". Voorbeelden van stelregels zijn "*U zult niet liegen*" en "*U zult niet doden*". Kant stelt dat onder geen enkele voorwaarde deze regels overtreden mogen worden, omdat dit zou leiden tot een inconsistentie in de regel. Wanneer bijvoorbeeld iemand zegt dat het soms goed kan zijn om te liegen, dan volgt hieruit, aannemende dat het een universele regel wordt, het niet meer mogelijk is om onderscheid te maken of iemand een leugen dan wel de waarheid vertelt. Hiermee wordt het concept van waarheid en daarmee de leugen ondermijnt en dus *kun* je niet willen dat "een leugentje om bestwil" een algemene regel wordt.

Personen zijn door Kant gedefinieerd als rationele, zelfbewuste wezens en daarmee een doel op zich. Volgens Kant beschikt de mens als enige wezen op aarde over deze eigenschappen. Daarom stelt Kant: "*Handel zo, dat u de mensheid zowel in uw persoon als in de persoon van ieder ander, altijd tegelijk als doel, nooit alleen als middel hanteert*". Wanneer een mens slechts als middel tot een doel wordt gezien, betekent dit dat hij niet meer in staat is om door zijn eigen rationale handelingen tot een zelfgekozen doel te komen. De rationaliteit wordt dan ondermijnd, wat, volgende zijn eerste stelling dat rationaliteit een

streven op zich is, leidt tot *een contradictio in terminis*. Het doel heiligt niet de middelen, wanneer er afbreuk gedaan wordt aan de ratio.

Aangezien morele stelregels zijn gebaseerd op ratio, is men volgens Kant dan ook alleen verantwoordelijk verschuldigd aan rationele wezens die in staat zijn om deze stelregels te begrijpen en er naar kunnen handelen. De mens is het enige wezen dat hieraan voldoet. Het hebben van de rationaliteit vertaalt Kant in het hebben van een oneindige intrinsieke waarde⁶. Met intrinsieke waarde wordt hier bedoeld dat de waarde van een wezen, in dit geval de mens, inherent is aan het wezen. Het wezen heeft dus waarde *an sich* omdat het bepaalde eigenschappen bezit wat het die waarde geeft. Aangezien Kant de rationaliteit als een ultiem goed ziet en de mens rationeel is, volgt hieruit dat zijn intrinsieke waarde ook oneindig is en "*boven elke prijs*"⁷. Verder heeft alleen de mens wensen en doelen. Alle andere dingen hebben alleen waarde als middel tot een doel die de mens er aan geeft. Dit is volgens Kant eveneens een reden dat de intrinsieke waarde van de mens absoluut en onvergelijkbaar moet zijn tot andere, niet rationele wezens.

Kant stelt dat wij geen directe verplichtingen hebben tegenover dieren. Zij zijn er slechts om de mens te dienen. De enige plicht die wij ten opzichte van een dier hebben, is indirect: wanneer iemand een dier, welke in het bezit is van een ander, schade toebrengt, dan brengt dit mogelijk indirect (bijvoorbeeld emotionele) schade toe aan een de bezitter. Daarom is men verplicht het dier niet te schaden. Kant voegt hier echter aan toe dat het op zich verkeerd is om een dier te schaden, omdat "*hij die wreed is tegen dieren ook hard wordt in zijn handelen ten opzichte van de mens*".

Ten aanzien van de dierethiek kan geconcludeerd worden dat Kant met zijn categorisch imperatief alleen de mens als moreel agent én als wezen beschouwt dat in aanmerking komt voor morele consideratie. De mens heeft alleen een indirecte en van de mens afgeleide verantwoordelijkheid tot een dier. De eigenschap die leidt tot deze conclusie is het hebben van rationaliteit, welke alleen de mens bezit. Uit deze eigenschap concludeert hij vervolgens dat hiermee de intrinsieke waarde van de mens oneindig moet zijn. De intrinsieke waarde die een dier krijgt toebedeeld is direct afhankelijk van het doel waartoe het dier gebruikt wordt. De vraag hoe deze theorie als een leidraad kan dienen voor conflicten tussen belangen van mensen en dieren is hiermee irrelevant geworden: men hoeft geen rekening te houden met de belangen van het dier.

De manier waarop Kant een moreel agent agent definieert heeft in de hierna te bespreken filosofische opvattingen zijn naleving gevonden.

6 Ook wel inherente waarde of eigenwaarde genoemd

7 Bij de besprekingen van de andere theorieën zal blijken dat het hebben van intrinsieke waarde in de dierethiek een prominente rol speelt.

2.3.2 De rechtenvisie

Tom Regan, filosoof en schrijver van "The case of animal rights" (Regan, 1983) beoogt dat het hebben van een intrinsieke waarde een essentiële en universele eigenschap is van zowel mens als dier. Volgens Regan hebben veel dieren, waaronder de mens, een intrinsieke waarde, omdat zij *waarnemende subjecten van het leven zijn* en daarom gerespecteerd dienen te worden. Regan definieert subjecten van leven als wezens die *"geloven en wensen hebben; perceptie, geheugen, en een idee van de toekomst, inclusief hun eigen toekomst; een emotioneel leven samen met gevoelens van pijn; voorkeur- en welzijnbelangen; de mogelijkheid om een actie te ondernemen en het na kunnen streven van hun wensen en doelen; een psychologische identiteit over tijd; en een individueel welzijn in die zin dat het door hun waargenomen leven goed dan wel slecht kan gaan..."* (Regan, 1983; p 243, eigen vertaling). Elk bewust wezen dat in staat is om het leven in al zijn, ten opzichte van andere dieren mogelijk verschillende, facetten te ervaren, verdient het om gerespecteerd te worden. Zij behoren niet beschouwd te worden in het kader van gebruikswaarde voor andere wezens, als middel tot een doel. De essentie van zijn theorie is als volgt:

1. Alle wezens welke waarnemende subjecten van het leven zijn hebben een intrinsieke waarde
2. Conform de intrinsieke waarde behoren zij met respect behandeld te worden
3. De intrinsieke waarde is voor elk subject gelijk en dus heeft eenieder het *recht* om met evenveel respect behandeld te worden

Hieruit kan geconcludeerd worden dat de meeste dieren waar de mens direct mee te maken hebben, zoals dieren in dierproeven en de intensieve veehouderij, en gezelschaps- en plezierdieren, een intrinsieke waarde toebedeeld behoren te krijgen. Zij moeten door de mens met een gelijkwaardig respect behandeld moeten worden, mede door de toekenning van rechten. Deze toekenning van rechten is niet gelijk met de meer gangbare definitie rechten, zoals deze is beschreven in het sociaal contractisme. Om dit onderscheid duidelijk te maken zal kort worden ingegaan op het rechtsconcept van het sociaal contractisme.

Het sociaal contractisme⁸ (o.a. Hobbes, T. (1588 – 1679) & Rousseau, J.J. (1712-1778)) stoelt op de grondgedachte dat de mens alleen een kans maakt tot overleven wanneer hij afspraken maakt met anderen in de vorm van een "*social contract*" en een ieder die ook nakomt. Zonder deze afspraken, zegt Hobbes, is het leven "*gemeen, bruut en kort*". De moraliteit van het sociaal contractisme ligt besloten in de set van regels welke bepalen hoe de mensen elkaar dienen te

⁸ Een consequentialistische theorie

behandelen. Rationele mensen, zo wordt gesteld, willen deze contracten onderschrijven omdat het voor een ieder voordeel oplevert, wanneer anderen deze regels ook zullen naleven. Een ieder die het contract heeft ondertekend, heeft hiermee bepaalde *rechten* verworven, maar tegenover deze rechten staan ook *plichten* welke zij moeten nakomen. Hieruit volgt dat alleen rationele personen kunnen toetreden tot de morele gemeenschap. Dieren zijn immers niet in staat om deze contracten te begrijpen laat staan na te leven. Het logische gevolg is dat dieren ook geen rechten kunnen hebben en omgekeerd, dat de mens geen morele verplichtingen jegens dieren heeft⁹.

Wanneer alleen rationele mensen rechten en plichten kunnen hebben, dan houdt dat in dat bijvoorbeeld geestelijk gehandicapten geen rechten hebben en wij dus ook geen plichten behoeven uit te oefenen ten opzichte van geestelijk gehandicapten. Deze "marginale mensen" zouden dus geen object van morele consideratie zijn. Dit dilemma wordt ook wel de kwestie van *marginal cases* genoemd. Door de meeste mensen wordt dit als een onhoudbare positie gezien, waardoor filosofen als Hume, Ralls, Scruton en Wiggins, allen aanhangers van het sociaal contractisme, gesteld hebben dat tegenover een morele plicht, geen overeenkomstig recht *hoeft* te staan. Het contractisme is dan ook geen allesomvattende morele theorie, maar een gedeeltelijke beschrijving van hoe de mens moreel juist behoort te handelen.

Om deze valkuil te vermijden stelt Regan in zijn theorie dat rechten vanuit het hebben van een *intrinsieke waarde* voortkomt. Elk waarnemend subject van leven hoort *gerespecteerd* te worden en niet slechts als middel tot een doel beschouwd te worden. De kracht van zijn theorie zit hem vooral in het feit dat het voorziet dat wij ook morele plichten hebben tegenover niet-rationele wezens, waaronder dieren.

Concluderend: de consequenties van Regan's gedachtegang zijn groot. Regan pleit voor een totale afschaffing van het proefdiergebruik. Hier zijn proefdieren immers slechts middelen tot een doel en wordt er voorbij gegaan aan de intrinsieke waarde van de dieren. Deze intrinsieke waarde is voor elk dier gelijk en ieder dier dient daarom met evenveel respect behandeld te worden. Bij overwegingen van het gebruik van consumptiedieren, als in de veehouderij, lijkt deze theorie op het eerste gezicht dan van weinig belang: het sluit immers het gebruik van dieren bij voorbaat al uit. We zullen desalniettemin zien dat in de wetgeving aangaande het dierenwelzijn het concept van intrinsieke waarde een prominente rol speelt.

Hoewel Regan spreekt over het hebben van rechten, bedoelt hij dit niet in de zin

⁹ Deze zienswijze vormt een belangrijk argument voor hedendaagse filosofen die vinden dat dieren geen rechten hebben. Zie o.a. (Carruthers, 1992). Voor een interessante debat over deze verschillende zienswijze zie (Cohen & Regan, 2001)

van het hebben van *juridische* rechten. Regan doelt met zijn theorie op de *morele* rechten en plichten ten aanzien van dieren. Vooral in het Amerikaanse taalgebruik wordt vaak een relatie gelegd dat het hebben van morele plichten impliceert dat het ontvangende subject ook juridische rechten heeft (Hursthouse, 2000).

2.3.3 Morele rechten en juridische rechten

Er zijn filosofen die wel een rechtstreeks verband leggen tussen morele en juridische rechten en plichten. Bernard Rollin staat met name bekend als een voorvechter voor juridische rechten voor dieren. In zijn boek *Animal Rights & human morality* (Rollin, 1992) gaat Rollin in op het verband tussen het hebben van morele rechten en juridische rechten.

In het kort komt de theorie van Rollin neer op de volgende stellingen:

1. Belangen welke nodig zijn voor een wezen om zijn *telos* in stand houden zijn essentieel
2. Wezens met essentiële belangen hebben een morele status en recht op morele consideratie
3. Wezens met een morele status hebben recht op juridische bescherming om essentiële belangen welke inherent zijn aan hun *telos* veilig te stellen.

Rolling betreft deze redenering op dieren door deze stellingen te onderbouwen met de volgende argumentatie:

Ten eerste is een levend wezen een doel in zichzelf is. Elk wezen heeft belang om zijn leven te leven volgens zijn eigen *telos*. Het hebben van een *telos* behelst volgens de definitie van Aristoteles "*het hebben van een geaardheid, een functie, een set van activiteiten dat intrinsiek is aan het wezen*".

Ten tweede is elk wezen, dat leeft en belangen heeft welke essentieel zijn voor zijn leven en *telos*, een object voor morele consideratie. Duidelijk is dat hier het begrip belangen gedefinieerd dient te worden. Van een plant kan ook gezegd worden dat het belangen heeft, bijvoorbeeld het hebben van voldoende water en licht. Moeten wij dan ook met deze belangen rekening houden? Nee, zegt Rollin, planten hebben geen belangen, zij hebben *behoeften* om te kunnen overleven. Het precieze verschil tussen belangen en behoeften is dat een wezen met belangen over een (beperkte) vorm van bewustzijn beschikt. Het gewaar kunnen zijn, of kunnen schelen dat het leeft, transformeert een behoefte naar een belang. Een wezen moet dus een bewuste entiteit zijn om van een belang te kunnen spreken. Daarentegen hoeft een wezen niet perse op de hoogte te zijn dat het een bepaald belang heeft. Hoewel een hond zich er niet van bewust is dat het zuurstof nodig heeft om te overleven, is het wel degelijk moreel relevant

dat het afhankelijk is van zuurstof.

Er bestaat geen fundamenteel verschil tussen de belangen van mensen en dieren, volgens Rollin. Hoewel mensen meer bewust zijn van hun leven, meer doelen en verwachtingen hebben en over taal beschikken om hun belangen te uiten, zijn dit in moreel opzicht geen fundamentele verschillen tussen mensen en dieren. Het enige wat moreel relevant is, is dat een dier leeft en zelf belangen heeft en in staat moet zijn deze belangen zelfstandig na te streven.

In de derde stap zegt Rollin dat elk wezen dat een morele status heeft, *juridische rechten* moet hebben om zijn essentiële belangen te beschermen. Zou dit niet gebeuren, dan zou bijvoorbeeld door een utilitaristische afweging (zie paragraaf 2.3.5) gesteld kunnen worden dat in het belang van de meerderheid mensen gedood mogen worden omdat de belangen van de meerderheid opwegen tegen het fundamentele belang van die individuen. Dit zou een onaanvaardbare consequentie zijn en is ook een van de zwaarst wegende argumenten tegen het utilitarisme. Het hebben van intrinsieke waarde behoort garant te staan voor juridische wetgeving om deze te beschermen.

Concluderend: als een wezen belangen heeft, dan zijn deze moreel relevant. Elke handeling die er voor zorgt dat een wezen zich niet meer conform zijn telos kan handhaven, is moreel verkeerd. Helaas geeft Rollin geen leidraad hoe te beslissen bij botsingen tussen essentiële belangen. Hoewel een mens over het algemeen meer gewaar is van zijn belangen, wil dit volgens Rollin niet zeggen dat het belang van de mens voor het belang van het dier gaat. Moreel gezien is er volgens hem geen verschil. Niet veel mensen zullen bereid zijn dit standpunt in te nemen. De grootste verdienste van de theorie is dan ook dat het een logische koppeling maakt tussen morele rechten en juridische rechten.

In de volgende paragrafen wordt er gekeken naar twee consequentialistische moraaltheorieën over dierethiek.

2.3.4 Utilitarisme

Het utilitarisme is ontwikkeld door David Hume (1711 – 1776) en Jeremy Bentham (1748 – 1832) en later in de 19e eeuw verder beargumenteerd door John Stuart Mill (1806 – 1873). Het is een consequentialistische theorie: het gaat om het vaststellen van de gevolgen van acties die inherent zijn aan het bereiken van een doel en niet met het opstellen van morele leefregels. Volgens het utilitarisme vraagt het moreel denken van ons, "*om die actie(s) te ondernemen die het meeste geluk zal voortbrengen voor allen die beïnvloed worden door die actie(s)*". Dit wordt wel "*het grootste geluk principe*" genoemd. Kort samengevat gaat deze vorm van positief (aangezien zij uitgaat van het grootste *geluk*) utilitarisme uit van de volgende premissen:

1. Acties moeten als goed dan wel fout worden beschouwd alleen door te kijken naar hun gevolgen
2. Goede acties zijn die acties waarvan de gevolgen de grootste balans creëren van geluk over ongeluk
3. Een ieders geluk is even belangrijk

Men gaat dus uit van de consequenties welke ons gedrag heeft op het geluk van allen en wij zouden *dat* gedrag moeten vertonen dat de grootste verdienste heeft voor het geluk van allen.

De manier van belangenafweging van het klassieke utilitarisme is overgenomen door de hedendaagse Australische filosoof en dierethicus Peter Singer. Ten opzichte van de klassieke utilitaristische theorie ligt bij Singer de nadruk op *het minimaliseren van pijn en lijden* van alle betrokkenen, in plaats van het nastreven van het grootste geluk. Dit wordt daarom ook wel negatief-utilitarisme genoemd. Zijn theorie is een van invloedrijkste ethische theorieën geworden aangaande morele consideratie van dieren. Dit is vooral te danken aan zijn boek *Animal Liberation* (Singer, 1975) waarin hij een belangrijke aanzet heeft gedaan om de belangen van dieren mee te nemen bij morele afwegingen.

Daarnaast stelt Singer dat de belangen van alle betrokkenen even zwaar wegen, het zogenoemde *gelijkheidsprincipe*. Zijn gelijkheidsprincipe komt er op neer dat, wanneer de betrokkenen een gelijke vorm van lijden ervaren, hun belangen even zwaar wegen. Een belangrijke toevoeging die Singer maakt, in tegenstelling tot Regan, is dat hij verschillen in psychologische capaciteit tussen dieren erkent en in de afweging mee wil nemen. Het is aannemelijk dat dieren die een hogere psychische complexiteit bezitten, waarschijnlijk ook meer kunnen lijden. Het afwegen van belangen tussen dieren van verschillende psychologische complexiteit legt daarom meer gewicht in de weegschaal voor de hoger ontwikkelde dieren. Wanneer het gelijkheidsprincipe niet in acht wordt genomen, bijvoorbeeld omdat men het menselijke belang om niet te lijden zonder meer boven dierlijke belangen stelt, dan is men volgens Singer *speciesistisch*¹⁰ bezig.

Bij speciesisme wordt, uitgaande van een geschil tussen de belangen van de mens en een andere dier, meer waarde gehecht aan het menselijke belang omdat men tot de soort *Homo sapiens* behoort. Deze vooringenomenheid van de mens vindt zijn grondslag in de culture achtergronden en is onterecht volgens

10 Het concept van speciesisme werd het eerst gebruikt door Richard Ryder in 1970. Met speciesisme wou hij de nadruk leggen op het voor de mens haast vanzelfsprekende onderscheid tussen mens en dier wanneer het gaat om morele beslissingen. Het woord speciesisme is naar analogie afgeleid van de term racisme en sexismen. Sommige filosofen vinden deze vergelijking onterecht (zie (Midgley, 1983))

Singer. Dat het gelijkheidsprincipe opgaat voor dieren baseert hij op het feit dat er dieren zijn die een vergelijkbare capaciteit als de mens hebben te lijden. Omdat veel dieren het vermogen hebben om te lijden, dus pijn dan wel leed kunnen ervaren, mogen wij geen onderscheid maken tussen deze soorten en de mens; net zo min als wij onderscheid behoren te maken tussen mensen welke gebaseerd is op ras, huidskleur of sekse. Het maken van onderscheid tussen mensen en dieren op grond van het hebben van een taal en rationaliteit, zoals filosofen als Descartes en Kant doen, is volgens Singer niet van belang. Bentham formuleerde de kern van het negatief utilitarisme al in de 19e eeuw met zijn beroemde stelling: "The question is not, can they *reason*? nor can they *talk*? but, *can they suffer*?" (Bentham, 1823)¹¹

Singer's theorie is een mengeling van direct en indirect utilitarisme. Hiermee wordt bedoeld dat men moet kijken naar de directe gevolgen van iemands handelen, maar ook naar de indirecte consequenties. Bij dierproeven is het directe utilitarisme van toepassing: het dierexperiment heeft direct invloed op de hoeveelheid pijn en lijden van een dier. Voor de consument van vlees is er sprake van indirect utilitarisme, waarbij men de belangen van de betrokkenen moet afwegen met in acht neming van de indirecte gevolgen van iemands acties: er zal geen leed ontstaan doordat men vlees van een al reeds dood dier zal kopen, maar het dier heeft alvorens men het vlees kon kopen al wel (onnodig) geleden. Volgens Singer dragen wij verantwoordelijkheid voor zowel de directe als indirecte vormen van lijden.

De consequenties van Singer zijn theorie zijn ingrijpend. Veel menselijk handelen ten opzichte van dieren, zoals dat op dit moment plaatsvindt, zou volgens hem moreel ongegrond zijn. Zelfs het eten van vlees is immoreel, aangezien dit onnodig is voor de mens om een gezond leven te leiden (De Ridder, Hebbelinck et al, 1999), terwijl dit voor de dieren wel degelijk geestelijk en fysiek lijden tot gevolg kan hebben (De Jonge & Goewie, 2000). Singer pleit daarom voor het vegetarisme als enige moreel verantwoorde vorm van voedselvoorziening van de mens¹².

De theorie sluit het gebruik van dierproeven niet geheel uit, aangezien het lijden van een paar dieren mogelijk een verminderd lijden voor een grotere groep andere dieren (waaronder mensen) tot gevolg kan hebben. Wel impliceert zij een drastisch verminderen van dierproeven. Dit onder andere door meer gebruik te maken van alternatieven voor dierproeven, alsmede het aanpassen van onze levensstijl die welzijnsproblemen bij mensen kunnen voorkomen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan roken en vetzucht. Verschillende bezwaren doemen hier op,

11 geciteerd uit (Hursthouse, 2000)

12 Andere overwegingen die Singer noemt zijn de eerlijke verdeling van voedsel en de grote milieuschade die het houden van dieren voor vleesproductie met zich mee brengt

want volgens velen zijn er wel degelijk substantiële verschillen tussen mensen en andere dieren die moreel relevant zijn.

Zo wordt er bijvoorbeeld gezegd dat veel dierproeven nodig zijn, aangezien zij deel uitmaken van "de algemene uitoefening" van de wetenschap. Wetenschappelijke ontwikkelingen zijn onderdeel van een gradueel proces, die zijn verdiensten haalt uit een lange voorgeschiedenis van vallen en opstaan (zie (Kuhn, 1962) en (Popper, 1972)). Sommige wetenschappers pleiten dan ook voor een vorm van indirect utilitarisme: wanneer er minder dierproeven gedaan worden, dan zal het wetenschappelijke proces langzamer vooruitgang boeken. Het gevolg is een vergroot lijden voor toekomstige mensen en andere dieren. Om dit indirecte lijden te voorkomen vinden zijn het gebruik van proefdieren gerechtvaardigd.

Er moet opgemerkt worden dat inzake dierproeven, de belangenafweging veelal antropocentrisch is. De belangen van de mens komen in het geding met de belangen van een ander dier in plaats dat de belangen van niet-menselijke dieren met elkaar in conflict komen. De meeste onderzoeken die gebruik maken van dierexperimenten zijn gericht op belangenbehartiging van de mens.

Een ander argument tegen utilitarisme is dat de theorie geen rekening houdt met het individu zelf. Zodra de belangen van de meerderheid meer geluk dan wel minder lijden tot gevolg heeft, offert zij fundamentele belangen van een wezen, bijvoorbeeld om te blijven leven, zonder meer op. Volgens Tom Regan is dit niet te verantwoorden ten opzichte van het wezen, omdat er voorbij wordt gegaan aan zijn fundamentele *rechten* (Regan, 1983). Dit argument wordt door velen wel aangedragen als het bewijs dat utilitarisme geen steekhoudende morele theorie kan zijn.

Samenvattend, de utilitaristische visie met betrekking tot dieren wordt het sterkst verwoord door Peter Singer. Zijn negatief-utilitarisme stelt dat het primaire belang waarmee wij rekening moeten houden bij het nemen van morele beslissingen het kunnen lijden of kunnen ervaren van pijn is. Hierdoor behoren niet alleen mensen maar ook andere dieren die in staat zijn pijn te lijden tot de morele gemeenschap. Elk belang om niet pijn te lijden dient even te zwaar wegen in de uiteindelijke afweging, waarbij rekening gehouden dient te worden met de psychologische complexiteit. De theorie geeft een duidelijk handvat voor het nemen van morele beslissingen: zet de te verwachten hoeveelheid geluk en lijden voor alle betrokken individuen tegen elkaar uit en neem daarna die beslissing die zorgt voor het minste lijden en het meeste geluk.

Veel mensen vinden dat er een groot verschil bestaat tussen mensen en andere dieren, namelijk de mate van bewustzijn. Hoewel de theorie van Singer hier wel rekening mee houdt, is zij niet duidelijk over de vraag in hoe deze verschillen

afgewogen dienen te worden. In de nu volgende paragraaf geeft VandeVeer hier wel een mogelijk antwoord op.

2.3.5 Interspecifieke rechtvaardigheid

Het psychologisch en cognitieve niveau van de mens is verder geëvolueerd dan die van elke andere levensvorm op aarde. Dit cognitieve verschil kan ook verschillen ten aanzien van leed ervaring mee kan brengen. Een dier dat zich niet bewust is van wat er met hem staat te gebeuren zal minder stress ondervinden dan wanneer een gelijksoortig experiment op een mens zou worden uitgevoerd die van tevoren is ingelicht welke proefnemingen hij zal moeten ondergaan.

Omgekeerd geldt dat wanneer een dier bijvoorbeeld in een kooi wordt gestopt om ergens anders weer vrijgelaten te worden, het dier hier niet van bewust kan of hoeft te zijn. Het gevolg is dat het lijden groter kan zijn dan wanneer een mens dezelfde behandeling zou ondergaan en is ingelicht over hetgeen gebeuren gaat. Ondermeer om dit soort redenen lijkt het evident dat men, op een bepaalde manier, rekening dient te houden met de psychologische complexiteit van het wezen.

VandeVeer noemt zijn theorie in het artikel "Interspecific justice" (VandeVeer, 1979) een twee-factoren-egalitarisme. Deze twee factoren bestaan uit (1) verschillen in belangen en (2) verschillen in psychologische complexiteit.

Uit bovenstaande blijkt dat er ten eerste onderscheid wordt gemaakt tussen verschillende soorten van belangen. VandeVeer hanteert de volgende definities om onderscheid te maken in belangen van een levend wezen:

- Fundamenteel belangen, het kan zonder niet overleven
- Serieuze belangen, het kan moeilijk of zeer problematisch overleven
- Oppervlakkig belangen, het kan zonder veel moeite of kosten overleven

VandeVeer stelt dat de factor van psychologische complexiteit een logische consequentie van onze fundamentele morele intuïties is wanneer er beslist moet worden tussen het leven van een mens en een andere dier. Dit wordt door hem het "weeg-principe" genoemd. De theorie wordt niet als speciesistisch beschouwd omdat het onderscheid maakt tussen soorten op basis van relevant interspecifieke kenmerken. Het beroemde voorbeeld van Tom Regan, bekend als de "life-boat-casus", waarin er gekozen moet worden tussen het redden van een mens of een hond, zou wanneer er geen rekening gehouden werd met de psychologische complexiteit een tegen-intuïtief antwoord hebben. Criteria van deze complexiteit zijn de mate waarin een levend wezen in staat is om *rijke, flexibele en gevarieerde sociale en natuurlijke relaties* aan te gaan met zijn

omgeving.

Daarnaast is de theorie van VandeVeer gebaseerd op de twee principes: ten eerste *het principe van egalitarisme*, welke inhoudt dat bij gelijke belangen er gelijk en in ongelijke belangen ongelijk geoordeeld dient te worden¹³. Ten tweede hanteert hij *het prioriteitsprincipe*: wanneer er een conflict is tussen de belangen, is men moreel verplicht om het zwaardere belang te prevaleren.

Duidelijk is dat de psychologische factor extra gewicht in de schaal kan leggen. Om bij een belangenconflict tot een moreel juiste beslissing te komen zijn er drie principes nodig, aannemende dat A belangrijke psychologische vermogens *mist* die B wel heeft:

1. het belang van A mag opgeofferd worden om een gelijkwaardig belang van B te bevorderen
2. een fundamenteel belang van A mag geofferd worden voor een serieus belang van B
3. bij gelijke psychologische vermogens : een oppervlakkig belang mag worden geofferd voor een meer basaal belang.

De duidelijke uiteenzetting van principes en stellingen geven dat deze theorie praktische toepasbaar is in situaties van belangenconflicten.

Tenslotte, hoewel maar weinig mensen zullen ontkennen dat er in het algemeen een groot verschil bestaat tussen de menselijke psychologische complexiteit en die van de meeste andere diersoorten, blijft natuurlijk de vraag of dit onderscheid het morele gewicht behoort te krijgen dat VandeVeer het toeschrijft. De sterke kant van zijn theorie is dat het hier *wel* rekening mee houdt en hij tegelijkertijd een hanteerbaar systeem voorstelt om bij belangenconflicten tot een oplossing te komen.

Voor er gekeken wordt of en hoe deze filosofische zienswijzen gereflecteerd worden in het denken over de intensieve veehouderij zal eerst een algemene inleiding worden gegeven over deze sector.

¹³ Dit komt feitelijk op hetzelfde neer als het gelijkheidsprincipe van Singer.

3 De intensieve veehouderij

In dit hoofdstuk zal een beeld worden geschetst van het ontstaan van de intensieve veehouderij. Vervolgens wordt de huidige situatie beschreven en wordt aangegeven om welke soorten en aantallen het gaat. Daarna wordt ingegaan op rol van de menselijke actoren en de van toepassing zijnde wetgeving. In de laatste paragraaf worden de problemen in kaart gebracht die spelen in de huidige intensieve veehouderij, waarbij de varkenshouderij als voorbeeld wordt genomen.

3.1 *Ontstaan van de intensieve veehouderij*

De huidige intensieve veehouderij is een gevolg van de voortgaande industrialisatie die na de Tweede Wereldoorlog in Nederland is opgekomen. Naar analogie wordt (met name door tegenstanders van intensieve veeteelt) daarom ook wel gesproken van bio-industrie, waarbij bedoeld wordt op het toepassen van industriële concepten op de veehouderij. Deze ontwikkelingen vinden hun oorsprong voornamelijk door invloeden vanuit de Verenigde Staten. Het Europese landbouwbeleid was in die tijd in eerste instantie gericht op zelfvoorzienigheid van voedsel voor elk van de lidstaten waarbij de boeren een eerlijk inkomen konden verdienen en er op de interne markt vrije concurrentie kon plaatsvinden. Om dit te bevorderen stelde de Europese Unie (EU) grote hoeveelheden gemeenschapsgeld beschikbaar voor de boeren in de vorm van subsidies en gegarandeerde afzetprijzen. Door beschermende import-heffingen, opkoopmaatregelen en export-subsidies heeft de intensieve veehouderij vanaf de jaren 60 een grote vlucht kunnen nemen. De productie voor de interne Europese markt verschoof door de toenemende vraag vanuit het buitenland naar een op export gerichte productie. Dierlijke producten zijn voor veel landen, waaronder met name Nederland, uitgegroeid tot een belangrijke exportproduct. Tegenwoordig is 75% van de productie in de intensieve veehouderij bestemd voor het buitenland. (Visser & Grommers, 1988; p 31-50; De Jonge & Goewie, 2000; p 5-11).

Voor de tweede wereldoorlog was er met name sprake van extensieve landbouw, welke gekenmerkt werd door kleinschaligheid en afhankelijk was van eigen grondbezit om de dieren te voeren. Er werden veelal verschillende soorten dieren gehouden. De veevoederindustrie heeft een belangrijke rol gespeeld bij het ontstaan van de intensieve veehouderij en speelt nog steeds een hoofdrol. Door kostprijsvoordeel van met name tapioca uit Thailand en granen uit Brazilië en Amerika werd het voordeliger om diervoeder te importeren. De bedrijven waren hierdoor niet meer grondgebonden en het werd mogelijk om het aantal dieren per bedrijf te verhogen. Deze intensieveringen werden, om economische

redenen, door met name de veevoederindustrie en banken gestimuleerd en vormden de stille kracht achter deze ontwikkelingen. Ook konden veehouderijen zich nu vestigen op arme zandgronden, wat leidde tot rurale ontwikkeling bijvoorbeeld in De Peel in Noord-Brabant¹⁴. Met name de varkens-, pluimvee- en rundveehouderijen zijn door het ontstaan van de veevoederindustrie ver-industrialiseerd tot bulkproductie: het optimaliseren van kosten en baten met aflevering van een uniform produkt tegen een standaard marktprijs. Naast het importeren van veevoer (afkomstig van naar schatting 5 miljoen hectare landbouwgrond) is ongeveer de helft van de landbouwgrond in Nederland, zo'n 1 miljoen hectare, bestemd voor de produktie van veevoer (van Kasteren, 2002; p 36). Door de veevoederindustrie kon de intensieve veehouderij ontstaan. Hierin streefde men naar schaalvergroting, mechanisatie, automatisering / technologisering, specialisatie, intensivering en verhoging van de (dierlijke) produktiviteit (voedselconversie factor) om een zo goedkoop mogelijk uniform produkt te krijgen (De Jonge & Goewie, 2000; p 48-50). Met name op het gebied van technische efficiëntie van de primaire producenten (de veehouderijen) en de langdurige kostprijsvoordeel van veevoer maakten dat Nederland een koploper is geworden in de export van dierlijke produkten binnen de EU (Frouws & Broekhuizen, 2000; p 51). Tabel 1 laat zien dat de trend van intensivering tot voor kort nog steeds bezig was.

14 Tegenwoordig is De Peel met ongeveer 10 miljoen varkens het dichtstbevolkste gebied met varkens ter wereld

Tabel 1 Veranderingen in schaalgrootte van bedrijven in de veehouderij in de periode 1990-1999. Het aantal bedrijven neemt af terwijl het aantal dieren per bedrijf toeneemt. De verwachting is dat deze trend zich zal doorzetten om te kunnen blijven concurreren op de internationale markt Bron: CBS

	1990	1995	1999
Bedrijven met koeien	46.977	37.465	31.719
Aantal koeien	1.877.684	1.707.857	1.588.489
Koeien per bedrijf	40	46	50
Bedrijven met varkens	29.211	22.388	16.426
Aantal varkens	13.915.048	14.397.463	13.566.817
Varkens per bedrijf	476	643	826
Bedrijven met leghennen	3.431	2.488	2.191
Aantal leghennen	33.199.110	29.271.720	31.417.940
Leghennen per bedrijf	9.676	11.765	14.340

Plannen voor verdere intensivering richten zich met name op het samenbrengen van verschillende onderdelen van produktieketen in zogenoemde agroproductieparken. Het fokken, mesten en slachten van de dieren zal plaatsvinden op één locatie om zodoende negatieve effecten zoals milieuvervuiling, vervoerskosten en verspreiding van dierziekten tegen te gaan (De Wilt et al, 2000).

3.2 Marktaandeel

De huidige agro-industrie, waar de intensieve veehouderij een deel van is, richt zich vooral op de export. De totale waarde aan export bedraagt € 39 miljard, wat neerkomt op 75% van de totale produktie in de agrarische sector. Zij verzorgt maar liefst € 33 miljard euro (12%) van het Bruto Nationaal Produkt (BNP) en 10% van de bevolking is werkzaam in deze sector (600.000 arbeidsplaatsen) (MINLNV, 2000).

De vlees-, vee- en eiersector, waarvan in 2001 99.66% van de veestapel afkomstig was uit de intensieve veehouderij¹⁵, had toen een produktiewaarde van € 4.8 miljard euro en een totale uitvoerwaarde van € 4,9 miljard (inclusief vleeswaren, bereidingen en conserven). In verhouding zorgt dit deel van de sector voor een bijdrage van 12-15% aan de gehele export respectievelijk omzet van de agro-industrie (2% van het BNP, 117.700 arbeidsplaatsen) (PVE, 2002).

15 Bron: CBS, 2001: Cijfers omvang gangbare & biologische veestapel

3.3 Soorten en aantallen

Tabel 2 geeft een overzicht van de belangrijkste soorten landbouwdieren en de aantallen waarin zij gehouden worden.

Tabel 2. Aantallen gehouden landbouwdieren in Nederland. Bron: CBS, 2001

Jaar	Onderwerpen	Nederland			
2001	Veestapel	Veestapel, totaal	122715587		
		Rundvee	Rundvee, totaal	4047186	
			Melk- en fokvee	2896292	
			Vlees- en weidevee	438459	
			Vleeskalveren	712435	
		Varkens	Varkens, totaal	13072982	
			Biggen	5432817	
			Vleesvarkens	6229730	
			Fokvarkens	Fokvarkens, totaal	1410435
				Overige fokzeugen	54190
				Dekrijpe beren	15100
		Schapen	Schapen, totaal	1295739	
			Lammeren	592099	
			Ooien	650789	
			Rammen	52851	
		Paarden & pony's	Paarden en pony's, totaal	120486	
			Paarden	77587	
			Pony's	42899	
		Melkgeiten	Geiten, totaal	221064	
			Melkgeiten	116145	
			Overige geiten	104919	
		Pluimvee	Pluimvee, totaal	102955531	
			Kippen	Kippen, totaal	100333709
				Vleeskuikens	50127029
				Moederdieren	7480900
				Leghennen	42725780
			Slachteenden	866945	
	Kalkoenen	1523250			
	Overig pluimvee	231627			
Konijnen	Konijnen, totaal	383438			
	Konijnen voor de slacht	334052			
	Voedsters	49386			
Edelpelsdieren	Edelpelsdieren, totaal	619161			
	Nertsen	611368			
	Vossen	4648			
	Overige edelpelsdieren	3145			

Nederland huisvestte in 2001 ruim 122 miljoen dieren in de veehouderij. Pluimvee heeft samen met varkens en rundvee het grootste aandeel.

3.4 Actoren

De politici, wetenschappers, technici, primaire producenten, vleesverwerkende ketens, supermarkten en consumenten zijn de belangrijkste actoren in de intensieve veehouderij. Om inzicht te krijgen in hun rol zal bij elk van deze actoren worden stilgestaan.

3.4.1 Politici en beleidsmakers

De overheid probeert op het beleidsmatige en juridische vlak zoveel mogelijk een consistente beleid uit te stippelen dat overeen komt met de maatschappelijke houding ten opzichte van dierlijke produktiedoelen en methoden. Belangrijk is dat men zich neutraal opstelt en (fundamenteel) verschillende opvattingen respecteert. Het ideaalbeeld in een democratisch bestel is dat de wens van de burgers de grondslag en rechtvaardiging vormt van het overheidsbeleid (Vorstenbosch, 2000; p 16-19). De wetgeving dient overeenkomstig dan ook op deze grondgedachte gestoeld te zijn.

De wetgeving omtrent dieren in de intensieve veehouderij is vastgelegd in de uitvoeringsbesluiten, de zogenaamde algemene maatregelen van bestuur. Deze besluiten vormen een onderdeel van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWD). Op dit moment zijn verschillende besluiten van kracht welke invloed hebben op gehouden dieren in de intensieve veehouderij:

- Kalveren- en Varkensbesluit (1994)
- Fokkerijbesluit (1994)
- Verscheidene regelingen ten aanzien van het vervoer van dieren (1994)
- Besluit voortplantingstechnieken van dieren (1996)
- Besluit scheiden van dieren (1996)
- Besluit doden van dieren (1996)
- Ingrepenbesluit (1996)

In al deze besluiten is vastgelegd wat de minimumeisen zijn ten aanzien van het houden, verzorgen, huisvesting en doden van de dieren. Dit zijn bijvoorbeeld de hoeveelheid ruimte per dier, groepsgrootte, groepssamenstelling, hoksamenstelling (beton/strooisel, gedeelte open vloer, zitstokken etc.) en de hoeveelheid licht.

Conform het poldermodel wordt getracht om samen met de producenten richtlijnen op te stellen. De richtlijnen zijn zo opgesteld dat het zeker is dat het met het welzijn van de betrokken dieren slecht gesteld is wanneer men niet aan

deze minimumeisen voldoet (Boon, 1999; p 31).

Op het gebied van de wetgeving streeft de Nederlandse overheid harmonisatie na met de Europese wetgeving waarbij ook rekening wordt gehouden met exportbelangen, de nationaal sociaal-politieke machtsverhoudingen en cultureel-ideologisch verschillen (Frouws & Broekhuizen, 2000; p 23-30).

3.4.2 Veehouders

De overheid wil de boerenstand handhaven, met name omwille van voedselzekerheid. Hierbij is het belangrijk om in te zien dat er bij de primaire productie van voedsel sterk afhankelijk is van het klimaat. Daarnaast is er van een "normale" marktwerking geen sprake: mensen gaan niet meer voedsel eten wanneer de prijs van produkten daalt. Een bepaalde bescherming van overheidswege om de voedselzekerheid en een eerlijk inkomen voor de boeren zeker te stellen lijkt dus onvermijdelijk. De manier waarop dit protectionistische beleid gevoerd moet worden is sinds de oprichting van het Europese landbouwbeleid een punt van discussie geweest.

Boeren hebben van oudsher een belangrijke functie als producent van een van de primaire behoeften van de mens: voedsel. Hoewel de mens vroeger afhankelijk was van de plaats waar deze productie plaatsvond, is door toenemende mondialisering en daarmee de import van agrarische productie de positie van de boer steeds meer onder druk komen te staan. Produkten hoeven niet meer dichtbij de afzetmarkt geproduceerd te worden.

Door de steeds veranderende regelgeving en beleidsvoering is het voor veel boeren moeilijk om het hoofd boven water te houden. Zonder de Europese landbouwsubsidies op 40% van de produkten (met name de melkveehouderij en akkerbouw) is het moeilijk om rendabel te produceren. Tevens hebben gegarandeerde afnameprijzen geleid tot een structurele overproductie zoals boterbergen, melkplassen en vleesstapels. Om deze en andere schadelijke effecten van overproductie te beteugelen heeft men op Europees niveau strenge maatregelen genomen aangaande mestbeleid en productiequota's (Frouws & Broekhuizen, 2000; p 36-40). De nog bestaande overproductie met wordt Europese subsidies voor een deel onder de kostprijs op 3e wereldmarkten gedumpt. De lokale boeren kunnen hierdoor geen eerlijke prijs krijgen voor hun produkten met als gevolg dat de voedselproductie (en dus voedselzekerheid) in die landen onder druk komt te staan.

Tegenwoordig kan een boer alleen maar overleven wanneer hij efficiëntie en schaalvergroting nastreeft. Hoewel voor veel boeren het vrije ondernemerschap, werken in de natuur en contact met dieren de drijfveer vormt tot het uitoefenen van hun vak (te Velde et al. & Hanning et al., 2001) zijn zij genoodzaakt om zich

in toenemende mate aan te passen en afhankelijk te maken van de toeleverende en afnemende industrie om te kunnen blijven concurreren. Technologische vernieuwing en schaalvergroting lijken hiertoe de enige weg.

3.4.3 Economische belangenorganisaties

De economische belanghebbenden, zoals de veevoederindustrie, veehandelaren, veehouders, pluimveebedrijven, slaggers en supermarkten worden elk door hun eigen organisaties vertegenwoordigd. Ze zijn verenigd in zogenoemde produktschappen, waarvan het Produktschap Vee, Vlees en Eieren (PVE) de meest overkoepelende is. Zij ontwikkelen activiteiten waar meerdere schakels van een produktiekolom mee te maken hebben, zoals marktonderzoek en de promotie van vlees en eieren. Ook stelt zij richtlijnen en keurmerken op waaraan de individuele organisaties kunnen voldoen zodat een betere produktveiligheid en controle samen kan worden bereikt. Een voorbeeld hiervan is de Integrale Keten Beheersing (IKB) waarbij elke stap van het productieproces, zoals identificatie en registratie, voeding, geneesmiddelen, transport, slachten en de kwaliteit van het vlees, wordt gecontroleerd.

De specifieke belangen van de veeboeren in de veehouderij worden gerepresenteerd door vele organisaties. Belangrijkste hierin zijn de vakgerichte groepen LTO Rundveehouderij, LTO Varkenshouderij en Nederlandse vereniging van Fokkers van Edelpelsdieren (NFE) welke onderdeel uitmaken van de overkoepelende Land- en tuinbouworganisatie (LTO). Thema's van deze organisaties zijn de naleving van wettelijke regels voor diergezondheid, mestafzet, dierenwelzijn, veevoer en milieu. Op bedrijfsniveau wordt er gewerkt aan onderwerpen als kolomcertificering (keurmerken), stimulering van de biologische varkenshouderij en implementatie van geldende wetgeving.

3.4.4 Wetenschappers en technici

Onder invloed van wetenschappelijke en technische vernieuwingen heeft de intensieve veehouderij grote veranderingen doorgemaakt. Het productieproces wordt "van zaadje tot karbonaadje" gecontroleerd en geoptimaliseerd (Swabe, Sterrenberg & Poll, 2001).

Foktechnici houden zich bezig met verhoging van produktiekenmerken als voedselconversie waardoor er meer vleesaanzet, melkgift of eileg mogelijk is. Ziekteresistentie is ook een belangrijk item om zo de uitvalpercentages terug te dringen. Tegenwoordig vindt de bevruchting plaatst door kunstmatige inseminatie (KI), traditionele kruisingstechnieken worden vrijwel niet meer toegepast. Nieuwere technieken als transplantatie van diepgevroren embryo's, in-vitro fertilisatie, klieven van embryo's worden ook steeds meer toegepast. De snelgaande ontwikkelingen van genetische manipulatie zullen op termijn

vergaande gevolgen zoals de selectie op produktieverhogende genen en de mogelijkheid om transgene dieren te creëren die medicijnen kunnen produceren. Ook zijn er succesvol fokprogramma's ingezet om stressgevoeligheid van de dieren te verlagen zodat zij zich beter kunnen handhaven in stressvolle huisvestingsomstandigheden.

De diergeneeskunde heeft een belangrijke rol in de ontwikkeling en toepassing van medicijnen en veterinaire handelingen die met name leiden tot een betere gezondheid van de dieren en zodoende tot een produktieverhoging. Hierbij valt te denken aan de toepassing van antibiotica om de ziekteresistentie te verbeteren en het verzorgen van ingrepen.

Technische uitvindingen richten zich met name op de verhoging van arbeidsproductiviteit. Het produktieproces wordt geïndustrialiseerd zodat een zo hoog mogelijke produktie gerealiseerd wordt waarbij zo weinig mogelijk arbeidsinspanning nodig is. Nederland staat bekend als koploper in het ontwerpen en toepassen van innovatieve produktiesystemen voor de intensieve veehouderij (Frouws & Broekhuizen; p 51).

In zijn algemeenheid kan gesteld worden dat de wetenschap veel heeft bijgedragen aan kennis van de landbouwhuisdieren. De door haar verkregen kennis is door de technologie omarmd om te komen tot een zo hoog mogelijke produktie-efficiëntie. Sinds een aantal jaren wordt de wetenschap, met name de ethologie, ingezet om meer inzicht te krijgen rond de problemen van het dierenwelzijn, waardoor er een accentverschuiving plaatsvindt van diergezondheid naar het dierenwelzijn.

3.4.5 Burgers en consumenten

Burgers en consumenten hebben een steeds grote invloed op de manier waarop dierlijke produkten worden geproduceerd. Eisen van voedselveiligheid, hun emotioneel ethische houding ten opzichte van de produktiemethoden en koopgedrag zijn de belangrijkste sturende krachten met betrekking op de intensieve veehouderij. De rol van de burger moet hierbij los worden gezien van de rol van de consument, aangezien de zorgen van de burger zich niet hoeven te uiten in het koopgedrag van de consument (Frouws & Broekhuizen, 2000; p 19 en te Velde et al. & Hanning et al., 2001; Deel II p 42). De zorgen en druk komt met name tot uiting in de media en door steun aan belangenorganisaties, zoals de consumentenbond en dierenwelzijnsgroeperingen. Tevens vertolken politici en andere beleidsmakers een rol voor het tot uitingbrengen van publieke zorgen.

Tussen de beschreven actoren vindt een intensieve wisselwerking plaats. Een

voorbeeld: de veevoederindustrie ontwikkelt in samenwerking met de wetenschap nieuwe samenstellingen van veevoer om te voldoen aan de wettelijke voorschriften. Hiermee probeert men niet alleen de voedselconversie zo efficiënt mogelijk te maken, maar tevens om de milieugevolgen van mest te minimaliseren. Hiermee wordt tevens tegemoetgekomen aan de maatschappelijke kritiek op de mestproductie.

3.5 Problemen in de intensieve veehouderij

Eind jaren 70 werden de gevolgen van het Europese landbouwbeleid zichtbaar in de vorm van produktie-overschotten (de melkplas, boterberg en rundvleesberg) en mestproblemen. Dat bulkproductie, waarbij men een uniform produkt met een standaard kwaliteit tegen een standaard prijs nastreeft, ook ten koste gaat van het welzijn van de dieren was toen al bekend. In 1964 publiceerde de Britse schrijfster Ruth Harrison het boek "Animal Machines" (Harrison, 1964) waarin zij beschreef hoe er met landbouwhuisdieren werd omgegaan in de intensieve veehouderij. De maatschappelijke schok die dat teweegbracht heeft er voor gezorgd dat er een speciale commissie in het leven werd geroepen die inzicht moest geven in de gevolgen van de produktiemethoden voor het welzijn van de dieren. Het door de commissie gepubliceerde Brambell report (Brambell, 1965) dient nu als uitgangsmateriaal voor de wetgeving op Europees niveau. Een van de belangrijkste conclusies uit dit rapport is dat een goede dierlijke produktie en gezondheid niet een goed welzijn waarborgt, een tot op de dag van vandaag volhard dogma van de intensieve veehouderij (te Velde et al. & Hanning et al., 2001; p 39)¹⁶.

In Nederland heeft men, ter navolging van de gebeurtenissen in Engeland, in 1973 een onderzoek gestart naar de Nederlandse situatie in de intensieve veehouderij. Het rapport dat uitgebracht is door de Commissie Veehouderij – Welzijn Dieren (NLRO, 1975) bracht eveneens schokkende feiten aan het licht. Hoewel er in de daarop volgende jaren enige aanpassingen in het voordeel van het dierenwelzijn zijn geweest, hebben er geen structurele verbetering plaatsgevonden (De Jonge & Goewie, 2000).

De intensivering van de veehouderij heeft onder meer gevolgen voor de huisvesting, voedsel en voeding, fokkerij, gezondheidszorg en verzorging van het vee. Niet alleen zijn er gevolgen voor het welzijn van de dieren, de dierlijke produktie heeft ook structurele nadelen zoals mestoverschotten, mineraal & ammoniakuitstoot (zure regen en eutrofiëring), stankverspreiding. Daarnaast komen dierziekte-epidemieën veel voor: de varkenspest in 1997, BSE¹⁷ in 1998,

¹⁶ Het verschil tussen gezondheid en welzijn wordt in paragraaf 4.1 uitgelegd

¹⁷ BSE staat voor Bovine Spongiform Encephalopathy. Het wordt veroorzaakt door een op één

MKZ¹⁸ in 2001 en sinds enige tijd PMWS¹⁹. Ook komt voedselverontreiniging nog veel voor, zoals BSE, het dioxineschandaal in 1999 en de continue Salmonella & Campylobacter besmetting bij vleeskuikens en kippen. Met name in de laatste jaren wordt het effect van deze problemen op de volks- en diergezondheid, dierenwelzijn en economie steeds duidelijker (Frouws & Broekhuizen, 2000; De Jonge & Goewie, 2000).

3.6 Een voorbeeld: varkens in de intensieve veehouderij

Om een idee te geven welke problemen er spelen rond het dierenwelzijn wordt de situatie geschetst van het leven van vleesvarkens in de intensieve veehouderij. Er wordt eerst kort stilgestaan bij de geschiedenis van het varken en wat zijn natuurlijke gewoontes zijn. Daarna wordt er gekeken naar de industriële produktiemethodes van varkensvlees en naar de omstandigheden waardoor dit dier zijn leven leidt en de problemen die hierbij ontstaan²⁰.

3.6.1 Van nature

De varkens die in de hedendaagse intensieve veehouderij gebruikt worden stammen af het wilde zwijn (*Sus scrofa*) en komen oorspronkelijk uit Europa, Azië en Noord-Afrika. Ze zijn ongeveer 8 tot 9.000 jaar geleden door de mens gedomesticeerd. Het zijn erg nieuwsgierige dieren die hun omgeving onderzoeken door te snuffelen, wroeten en te ruiken. Daarnaast nemen zij vaak modderbaden tegen parasieten (luizen en mijten). Varkens zijn zinnelijke dieren, wat betekent dat zij hun uitwerpselen buiten hun leefruimte en nest houden.

In de natuur vormen ze een rotte (groep van familieleden) van 2 tot 10 zeugen, vaak van dezelfde worp, samen met hun frislingen, de biggen. In de rotte bestaat een duidelijke hiërarchie, welke vooral afhankelijk is van de leeftijd. Vreemde zeugen worden vaak verjaagd of als lager beschouwd. Een zeug werpt

stapeling van bepaalde diereigen-eiwitten (zogenaamde prionen) in de hersenen doordat het slachtafval verwerkt werd tot diervoeder. BSE wordt in verband gebracht met het veroorzaken van Variant Creutzfeldt-Jacob Disease (vCJD) bij mensen. Sinds juli 1994 is het in de EU verboden om dierlijke bijproducten te verwerken in veevoeder

18 MKZ staat voor Mond- en Klauwzeer en is een zeer besmettelijke dierziekte bij evenhoevigen. 5% van de volwassenen en een aanmerkelijk hoger percentage van de jonge dieren overlijdt aan de aandoening. De ziekte is niet overdraagbaar naar de mens en een vaccin is bekend, maar om economisch redenen (export) wordt het vaccin niet gebruikt

19 PMWS staat voor Postweaning Multisystemic Wasting Syndrome, ook wel wegwijnziekte genoemd en komt vooral voor bij jonge biggen. Het ontstaan van de ziekte wordt vooral gewijd aan de stressvolle omstandigheden (hoge bezettingsgraad, mengen van tomen) waarin de biggen in de gangbare varkenshoudertijen verblijven, welke leidt tot een verminderde weerstand

20 Tenzij anders vermeld zijn de gegevens afkomstig uit De Jonge & Goewie, 2000; Fokkinga, 1997; PVE, 2001 en Het Varkensbesluit 1998 (zie Boon, 1999)

zo'n 4 tot 5 biggen per worp. Na 16 weken gaan de biggen heel geleidelijk over tot vast voer. De mannetje leven alleen, nadat ze uit de rotte zijn verstoten en hebben een territorium van 150 tot 400 hectare. De gemiddelde levensverwachting is 12 tot 15 jaar.

3.6.2 In de intensieve veehouderij

Sinds de jaren '50 is de varkenshouderij sterk geïntensiveerd. Van 1975 tot 1995 is het aantal varkens gegroeid van 7.3 tot 14.4 miljoen. Anno 2000 leefden er in Nederland 13.1 miljoen varkens en per jaar worden er 22.7 miljoen gefokt. Elke minuut werden er 3.5 varkens geslacht, in totaal 18.6 miljoen varkens per jaar. Per hoofd van de bevolking at men dat jaar 43,6 kg varkensvlees. In totaal werden er ruim 3.1 miljoen levend geëxporteerd en een half miljoen levend geïmporteerd. Gemiddeld huisvestte elk bedrijf zo'n 903 varkens, waarvan er in Nederland 12.895 waren. In ongeveer 25 weken worden de vleesvarkens opgefokt tot een slachtgewicht van zo'n 110 kilogram. Gemiddeld sterft 2% van de varkens voortijdig, wat voor het jaar 2000 neerkomt op ongeveer 450.000 varkens.

Varkensproducenten zijn opgesplitst in twee bedrijven: vermeerderingsbedrijven (6100) en de vleesvarkensbedrijven (12.895). 99% van al het varkensvlees dat in Nederland verkocht wordt is afkomstig uit de gangbare (intensieve) varkenssector.

Gedurende hun leven komen de varkens alleen buiten wanneer ze van het vermeerderingsbedrijf naar het vleesvarkenbedrijf vervoerd worden en wanneer ze worden afgevoerd naar de slachterij. De toevoer van voer en afvoer van mest gebeurt vrijwel geheel machinaal.

3.6.3 Gelten en zeugen

De vrouwelijke varkens worden in een groep gehouden waarbij elk varken 2,25 m² tot haar beschikking heeft. Voor ingrepen, zoals kunstmatige inseminatie en het werpen van biggen mogen de varkens aangebonden of individueel gehuisvest worden. Dit gebeurt door ze naast elkaar aan de ketting vast te leggen²¹ of ze individuele te huisvesten, waarbij ze ieder 1,3 m² tot hun beschikking hebben. Aangezien varkens sociale dieren zijn is complete deprivatie een ernstige aantasting van hun welzijn. Daarnaast is het duidelijk dat ze geen bewegingsvrijheid hebben, ze kunnen alleen zitten, staan en liggen. Dit leidt vaak tot stereotype gedrag en soms zelfs tot volledige apathie (Fraser en

21 Het Varkensbesluit 1998 staat het vastleggen van varkens toe tot 2008. Bij nieuwe verblijven is het vanaf 1998 niet meer toegestaan om varkens vast te leggen en moeten ze apart tussen stangen gehuisvest worden.

Broom, 1992)²². Uit onderzoek blijkt dat door groepshuisvesting een sterke vermindering optreedt van stereotype gedrag. Door de betonnen vloer komen knielaesies geregeld voor. Systematische koude stress door de betonnen vloer kan verwondingen aan de huid en gewrichten veroorzaken of verergeren (Webster, 1994)²⁴. Bij een steekproef werd bij 8% kreupelheid en 86% klauwlaesies vastgesteld. Het is bekend dat zeugen die op stro gehuisvest zijn minder last van deze aandoeningen hebben.

Gelten (vrouwelijke varkens die niet eerder hebben geworpen) worden voor het eerst kunstmatig geïnsemineerd wanneer ze rond de 7 tot 9 maanden oud zijn. 2 dagen voor de inseminatie worden de varkens individueel gehuisvest. Binnen vier dagen na de dekking of inseminatie moet de zeug of gelt terug naar de groep.

De draagtijd is van de nature 130 dagen, maar door selectief fokken is deze verkort naar 115 dagen. 1 week voor het werpen worden de varkens wederom individueel gehuisvest. Zij worden vastgelegd om ervoor te zorgen dat de zeugen in de kleine ruimte die ze beschikbaar hebben, niet per ongeluk op de biggen gaan liggen. Na maximaal 4 weken worden de biggen gespeend (overgezet op vastvoer) en wordt de zeug teruggezet bij de andere zeugen. Na ongeveer 5 dagen wordt zij opnieuw bevrucht.

Wanneer een varken de ruimte en middelen krijgt, zal zij een paar dagen van te voren proberen voor de biggen een nest te bouwen. Het niet kunnen uiten van dit gedrag levert stress op. Om de varkens die nog geen biggen hebben niet te laten vervetten (vette varkens leveren minder geld op), krijgen ze slechts 1 a 2 maal per dag een gering portie voedsel. Zodoende voorkomt men tevens reproductiestoornissen. Vanuit bedrijfs-economisch punt is dit tevens een besparing op vaste voerkosten.

12 tot 15 % van de zeugen wordt door reproductiestoornissen, kreupelheid of infectieziekten voortijdig vervangen en halen daarmee de gangbare leeftijd van 2-2 ½ jaar niet. Daarnaast wordt 20 tot 30 % van de zeugen voortijdig vervangen omdat ze niet optimaal rendabel zijn.

Om de bedrijfsvoering efficiënter te laten verlopen worden de varken ingespoten met hormoonpreparaten, zodat de zeugen gelijktijdig berig worden (bronsynchronisatie). Hierdoor kunnen ze tegelijkertijd geïnsemineerd worden. De zeugen produceren 2 á 3 worpen per jaar, gemiddeld 10 tot 12 biggen per keer, in totaal gemiddeld 20 - 25 biggen per jaar. Na 2 - 2.5 jaar (3.5 - 4.5 worp) wordt de zeug geslacht. In jaren 70 werden de zeugen nog 5 tot 8 jaar op het bedrijf gehouden.

22 Uit De Jonge & Goewie, 2000; p 123-124.

3.6.4 Biggen

Van nature werpt een zeug 2 tot 12 biggen per worp. Door selectie ligt dit gemiddelde nu op 10-12 biggen per worp. 13-15 % van de biggen sterft door doodliggen van de moeder. Wanneer de zeug in de kleine ruimte die ze tot haar beschikking heeft niet vastgeklemd zou ligt kan dit percentage oplopen tot wel 50%. De biggen hebben een klein stukje vloer (0.6 m² per toom) tot hun beschikking waar een beetje strooisel op ligt. Vaak wordt er een lamp gebruik om de biggen warm houden.

Het spenen van de biggen mag op zijn vroegst na drie weken. Van nature gebeurt dit geleidelijk vanaf 3 tot 4 maanden. Dit spenen veroorzaakt vaak een "speenshock": het verwijderen van de moeder, het abrupt overgaan op vastvoer, het verplaatsen van een warm hok (de biggen worden bij de zeug door een lamp warm gehouden) naar een koud hok met betonnen vloer, de blootstelling aan micro-organismen, groepshuisvesting met biggen uit andere tomen waardoor agressie ontstaat en angst voor agressie van die biggen verlaagt de weerstand. Dit lijdt onder andere vaak tot speendiarree, waardoor de biggen minder snel groeien. Om dit te voorkomen, wordt er op grote schaal antibiotica en bacteriegroeiremmers aan het krachtvoer toegevoegd. Daarnaast zorgt de sociale stress, in het kale rechthoekige hok is het niet mogelijk om te vluchten of te verbergen, voor grotere onderlinge agressie en staartbijten.

Biggen worden vanaf een paar dagen zonder verdoving gecastreerd om te voorkomen dat de beregeur, die het vlees in 1% van de gevallen verspreidt, vrijkomt. Biggen ouder dan 4 weken mogen gecastreerd worden, mits onder verdoving en alleen door een dierenarts. Tandknippen mag, indien nodig, tot de zevende dag. Routinematig staarten couperen en tandknippen is verboden, maar de staarten worden vaak structureel gecoupeerd en de tanden gevijld en sporadisch geknipt om de infecties door staartbijten te voorkomen. Na 10 weken worden de biggen vervoerd van vermeerderingsbedrijf naar vleesvarkensbedrijf.

3.6.5 Beren

Op vermeerderingsbedrijven zijn vaak één of enkele beren aanwezig. Zij worden gebruikt om gelten en zeugen berig (ontvankelijk) te maken en om te kijken welke zeugen berig zijn, zodat ze kunstmatig geïnsemineerd kunnen worden. Bij zeer hoge uitzondering worden ze gebruikt om zeugen op een natuurlijke manier te dekken.

3.6.6 Vleesvarkens

In 1998 groeiden de varkens in een periode van 4 maanden circa 750 gram per

dag tot een slachtgewicht van 110 kg. In 1991 was dit nog 711 gram per dag. De voeding gebeurt vrijwel geheel automatisch. Hedendaagse foktechnieken zijn erop gericht om varkens nog sneller te kunnen laten groeien en om de stressgevoeligheid te verminderen. Mogelijk dat dit eenzijdig doorfokken ook welzijnsconsequenties heeft, net zoals bij vleeskuikens²³. Gemiddeld sterft 2.5 % van de vleesvarkens voortijdig omdat de omstandigheden waaronder ze gehouden worden suboptimaal zijn. Door de hoge bezettingsgraad komen oorstaaft- en pootbijten en andere vormen van agressie regelmatig voor. Elk varken heeft maximaal 1 m² tot zijn beschikking, waarvan 0.4 m² uit open rooster bestaat om de feces door te laten. Per hok worden 10-12 varkens gehuisvest. Door de huisvesting op beton komen welzijnsproblemen voor als te dicht op elkaar zitten, gebrek aan comfort, pijn, verwondingen en ontstekingen aan gewrichten. Tijdens het vervoer naar het slachthuis sterft 0.5% van de varkens aan stress.

3.6.7 Het milieu

Een varken heeft een rendement van voedselconversie van ruim 25%. Dit betekent dat 4 kilo droge stof wordt omgezet in 1 kg vlees. De overige 75% is nodig voor de lichaamsbouw en energiebehoefte van het varken zelf en het onverteerbare deel wordt via mest en urine uitgescheiden. Het voedsel is voor 75 % afkomstig uit het buitenland (Kasteren, 2002; p 36).

Per kilogram voer is zo'n 2 tot 2.5 liter water nodig, waarvan zo'n 75% weer via de mest of urine wordt uitgescheiden. Per kilo vlees is dus ongeveer 10 liter water nodig. Het produceren van vlees is hierdoor een tamelijk inefficiënt proces. De mestproductie veroorzaakt aanzienlijke milieuproblemen. Zo'n 30% van alle ammoniakuitstoot in Nederland is afkomstig van varkensmest. In 2000 werd er door de gehele varkensstapel in Nederland ongeveer 14 miljoen ton mest geproduceerd. De nadelige effecten van ammoniak, met name eutrofiëring en zure regen, en mineralen hebben er toe geleid dat de overheid vergaande regelingen heeft uitgevaardigd, waarvan het huidige Mineralen Aangifte Systeem (MINAS) het gevolg is. Hierdoor is de mineraaluitstoot dalende.

3.6.8 Ziektes

Het grote aantal vervoersbewegingen met varkens en de dichte concentraties waarin zij worden gehouden speelt de verspreiding van dierziekten in de hand. Hierdoor zijn uitbraken van mond- en klauwzeer (MKZ) en de klassiek

²³ Door selectief doorfokken van vleeskuikens zijn het hart, de longen, spieren en botten niet afgestemd op de snelle groei. Hierdoor sterft zo'n 3 tot 6.5% van de kuikens voortijdig aan hart- of longfalen of door uitdroging omdat ze niet meer in staat zijn de drinkbakken te bereiken (De Jonge & Goewie, 2000)

varkenspest ondanks vergaande maatregelen niet te voorkomen. De laatste uitbraak van de klassieke varkenspest in Nederland was in 1997. 1300 bedrijven zijn geruimd om verdere besmetting te voorkomen. Deze “stamping-out” procedure heeft 11 miljoen varkens het leven gekost, ruim 69% van de gehele varkensstapel in Nederland. Achteraf bleken 61 bedrijven daadwerkelijk besmet te zijn²⁴. Tijdens de laatste uitbraak van MKZ in 2001 werden naar schatting rond de 118.000 varkens preventief geruimd²⁵. De totale economische schade wordt beraamd op respectievelijk 4 en 3 miljard gulden. Beide keren ging het niet om een dodelijke ziekte en was het mogelijk om de varkens te vaccineren, maar hier werd van afgezien om de exportbelangen niet in gevaar te brengen.

3.6.9 Wetgeving

Voor varkens gelden de welzijnseisen zoals vastgelegd in het varkensbesluit '98. Per 1 januari 2008 worden alle daarin gestelde bepalingen van kracht:

- Groepshuisvesting voor zeugen
- Gespeende biggen en mestvarkens blijven in stabiele groepen
- Een verbod op staarten couperen en tanden knippen
- Verplicht stro of vergelijkbaar materiaal
- Ruwvoerverstrekking
- Castratie binnen vier weken
- Spenen mag op zijn vroegst vanaf 3 weken

Om de besluiten kracht bij te zetten wordt door de Algemene Inspectie Dienst (AID) van de overheid controles uitgevoerd. Uitgaande van de controles zoals die uitgevoerd zijn door de AID in 1998 kan elk varkensbedrijf eens in de 21 jaar gecontroleerd worden. Het rapport “*Naleving van het varkensbesluit*” had als uitkomst dat in totaal 80 % van de biggenproducenten op een of meer aspecten het varkensbesluit overtreedt. Voor de vleesvarkensbedrijven komt dit percentage op 58 %²⁶

Dit hoofdstuk heeft inzicht geboden in de huidige stand van zaken in de intensieve veehouderij. In het nu volgende hoofdstuk zal geïnventariseerd worden in welke mate dierethische reflecties en afwegingen invloed hebben (gehad) in de beleidsvoering ten opzichte van dieren in de intensieve veehouderij.

24 Zie <http://www.minlnv.nl/varkenspest/evaluatie/eind/>

25 Zie <http://www.cbs.nl/nl/publicaties/artikelen/bedrijfsleven/industrie/im-09-01.pdf>

26 Zie <http://www.minlnv.nl/thema/dier/welzijn/varkens/aid1999/>

4 Ethische afwegingen omtrent de intensieve veehouderij

Dit hoofdstuk zal ingaan op de expliciete en impliciete ethische afwegingen zoals die door de verschillende actoren zijn gedaan. Hierbij wordt vooral gekeken welke normen en waarden er gehanteerd worden. Daarnaast wordt er gekeken welke menselijke en dierlijke belangen een rol spelen en hoe er in de praktijk uiting aan gegeven wordt. Ter inleiding zal eerst de betekenis van de ethologie worden benadrukt, aangezien zij als wetenschap een belangrijke rol speelt in de definities van begrippen die in dierethische kwesties worden aangehaald. Vervolgens wordt er stil gestaan bij de regelgeving omtrent diergebruik, omdat dit een reflectie is van het samenspel van de maatschappelijke, economische en politieke actoren die betrokken zijn bij de vroegere en huidige vormgeving van de intensieve veehouderij. Daarna zullen voorzover mogelijk de actoren apart belicht worden. In de laatste paragraaf wordt een beschrijving gegeven over de mogelijke toekomstige ontwikkelingen, gezien de actuele ontwikkelingen in de veehouderij.

4.1 De rol van ethologie

De ethologie bestudeert het gedrag van dieren. Men gaat hierbij in principe alleen uit van waarneembare verschijnselen, zoals bewegingen, gedrag patronen, geluiden, de stoffen die ze uitscheiden enzovoorts. Om te kunnen zeggen of een dier afwijkend gedragingen vertoont is het belangrijk om het dier ook in zijn natuurlijke omgeving te bestuderen. De *ecologie* richt zich op deze tak van diergedrag. De *dierfysiologie* analyseert de meetbare fysiologische parameters zoals stressfactoren, welke mede aanwijzingen kunnen geven of er sprake is van bijvoorbeeld verstoord gedrag. Tezamen kunnen zij inzicht geven hoe het gesteld is met het welzijn van een dier.

Dierenwelzijn is een belangrijk begrip wanneer het gaat om ethische discussies omtrent dierlijke produktiemethoden. Welzijn kent meerdere definities en handelt niet alleen over de gezondheid van het dier, maar in grote mate ook hoe het dier zich voelt (Moberg, 1996). Hoewel de gezondheid een randvoorwaarde is van een goed welzijn, richt de gezondheid zich voornamelijk op de fysieke aspecten van het dier, terwijl welzijn meer gaat over de psychologische aspecten. De twee begrippen gezondheid en welzijn zijn nauw verbonden: wanneer de gezondheid geschaad is, heeft dit invloed op de manier waarop het dier zich voelt en vice versa. Lange tijd (1920-1970) hebben biologen, met name behavioristen, zich door de aanwezigheid van de psychologische component weerhouden van discussies over dierenwelzijn. Volgens hen kon deze component van welzijn niet objectief geobserveerd en op geëxperimenteerd worden. Daarom werden

deze discussies als niet wetenschappelijk gezien.

Tegenwoordig erkent men weliswaar dat dierenwelzijn een subjectief begrip is, maar dat er ook waarneembare parameters zijn die we wel kunnen meten. Over het algemeen is er consensus dat dierenwelzijn gaat over de mate waarin het dier moeite moet doen om zich aan te passen aan zijn omgeving. Hoe groter de biologische kosten, des te slechter is het gesteld met het welzijn (Broom, 1996; Duncan, 1996). Men spreekt van een goed dierenwelzijn wanneer het evenwicht in het aantal positieve en negatieve ervaringen van het dier positief uitvalt. Dit betekent dat het geoorloofd is om dieren aan negatieve stimuli bloot te stellen zolang deze gecompenseerd worden door voldoende positieve ervaringen.

Het mag duidelijk zijn dat bovengenoemde definitie van welzijn erg breed is. Zij dient voor elk diersoort verschillend in gevuld te worden: Verschillende diersoorten gedragen zich anders, zij stellen andere eisen aan hun huisvesting en voedsel. Zo heeft een kip behoefte aan een ligstok en nestruimte terwijl het voor een varken van belang is dat het een modderbad kan nemen en in de grond kan wroeten. Daarnaast gedragen dieren zich anders afhankelijk van het uur van de dag, tijd van het jaar en de leeftijd van het dier. Zij gedragen zich ook anders wanneer ze alleen of samen met andere dieren gehuisvest zijn. Door deze complexiteit is het niet makkelijk waar te nemen wanneer er sprake is van afwijkbaar gedrag waarbij het dierenwelzijn in geding is.

Een ander probleem is dat het vrijwel niet mogelijk is om vast te stellen hoe erg het voor een dier is om bepaald gedrag niet uit te kunnen voeren. Zo is er op gewezen dat het stereotype gedrag dat bij veel dieren in de intensieve veehouderij voorkomt doelgericht is ("couping-strategies"). Het leidt tot een daling van stresshormonen en vormt dus een verbetering van het welzijn, in plaats van een verslechtering, iets wat men gewoonlijk aanneemt. Stereotype gedrag is echter een symptoom van chronische stress²⁷ wat een gestoord welzijn typeert (Wiepkema, 1994). De productie van een dier is geen goede welzijnsindicator, terwijl dat nog steeds wordt aangenomen door sommige veehouders (te Velde et al. & Hanning et al., 2001). Opgemerkt dient te worden dat chronische stress in alle intensieve veehouderij systemen voor komt (De Jonge & Goewie, 2000; p 26).

Het einde van deze welzijnsdiscussie is nog lang niet gevoerd. Tot op heden blijven veel vragen onbeantwoord en is nader onderzoek nodig waarin vragen worden beantwoord als in hoeverre er bij (al duizenden jaren) gedomesticeerde dieren nog sprake is van "natuurlijk" gedrag? Daarnaast zijn vooral negatieve

²⁷ Wanneer een door stress veroorzaakte situatie in stand blijft, doordat de prikkel die deze stress veroorzaakt niet verwijderd, vernietigd of geneutraliseerd kan worden, dan spreekt men van chronische stress. Chronische stress kan op den duur zelfs geestelijke en lichamelijke klachten teweegbrengen die normaliter als 'stress' worden aangeduid.

welzijnsindicatoren in kaart gebracht, maar is er weinig onderzoek gedaan naar positieve welzijnsindicatoren. Hoe zijn die te meten en hoe groot is de bijdrage van elk van de welzijnsindicatoren? Deze vragen zullen met name door de ethologie beantwoord moeten worden (Wiekeraad, 1990; De Jonge & Goewie, 2000).

4.2 De overheid

Discussies omtrent diergebruik door politieke, economische en maatschappelijke actoren concretiseren zich door middel van wetgeving. De huidige Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWD) en de daarbij behorende besluiten en memorie van toelichting geven om die reden een goede inzicht in welke ethische beschouwingen en afwegingen hier aan ten grondslag liggen. Alvorens deze wet te bespreken zal kort worden stilgestaan bij het ontstaan van wetgeving omtrent dieren.

4.2.1 Geschiedenis

De eerste wetgeving omtrent dieren handelt over dierenmishandeling en dateert uit 1881. Artikelen 254 en 455 van het Wetboek van Strafrecht gaan over de *mishandeling* van dieren, waarvan de grondslag het voorkomen van de *“kwetsing van de zedelijke gevoelens van mensen”* (Smidt, 1891)²⁸. Zinloze mishandeling van dieren in beslotenheid werd dus minder erg geacht. Duidelijk is dat het hier om een indirecte bescherming van het dier ging, aangezien niet het dier zelf, maar de mens werd beschermd voor het zien van onzedelijke gedragingen. In 1917 is deze grondslag in zijn geheel verlaten en in plaats hiervan heeft men gekozen voor een aantal delictbeschrijvingen, van vrij algemeen als het verbieden van het nodeloos kwellen van dieren tot specifieke delicten als het verbieden van het couperen van de oren van honden. Deze algemene wetgeving is tot 1996 onveranderd gebleven.

De beleidsnota Rijksoverheid en Dierenbescherming van 6 juni 1981 had als doelstelling *“het bevorderen van zodanige voorwaarden en omstandigheden, dat het dier zich een optimale bescherming wordt geboden tegen handelingen van de mens die het welzijn van het dier aantasten”*. Hiertoe is de grondslag van wettelijke dierenbescherming veranderd naar de *“eigen belangen van dieren”* welke ook aangeduid werd als de *“intrinsieke waarde van dieren”*. Juridisch gezien heeft intrinsieke waarde alleen betekenis als *het eigen belang* van het dier, er is geen verdere filosofische onderbouwing van dit begrip (Dierenbescherming, 1985).

Het dier zou door deze formulering logischerwijs als een beperkt rechtssubject

²⁸ Uit (Dierenbescherming, 1985)

(een houder van rechten) kunnen worden gezien. Tegenover de plicht van de mens om een dier niet te mishandelen, zou een dier dan het recht hebben om niet mishandeld te worden (Boon, 1983)²⁹. De overheid heeft er echter voor gekozen om het dier als rechtsobject te blijven laten gelden. Het dier wordt hierdoor als een zaak beschouwd, in eigendom van een mens³⁰. Dit betekent in principe dat de mens alleen de indirecte verplichting heeft om een dier niet te schaden, wanneer dit schade voor een ander mens tot gevolg heeft.

4.2.2 Heden

Op 1 september 1996 is de Gezondheids- en welzijnswet (GWD) voor dieren in werking getreden die de Wet op de dierenbescherming uit 1961 vervangt. Deze nieuwe wet betekent een potentieel grote verbetering voor de rechtsbescherming van het dier. De belangrijkste verworvenheid is artikel 36 welke handelt over de mishandeling van een dier:

Art. 36. 1. *Het is verboden om zonder redelijk doel of met overschrijding van hetgeen ter bereiking van zodanig doel toelaatbaar is, bij een dier pijn of letsel te veroorzaken dan wel de gezondheid of het welzijn van een dier te benadelen.*

En lid 3:

3. Een ieder is verplicht hulpbehoevende dieren de nodige zorg te verlenen.

De wet is ontworpen als een kaderwet welke tot uitvoer wordt gebracht door algemene maatregelen van bestuur. Zij gaat uit van het “*nee-tenzij*”-principe. Dit houdt in dat alleen die handelingen met dieren geoorloofd zijn welke in haar uitvoeringsbesluiten staan aangegeven. Voor al de dieren en handelingen met dieren waarvoor geen aparte besluiten zijn genomen dient zij als vangnet, waarbij de kern neerkomt op bovenstaand artikel 36.

Op het juridische vlak heeft de overheid met de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWD) een instrument ontwikkeld waarmee invloed kan worden uitgeoefend op de manier waarop er met dieren wordt omgegaan, ook in de veehouderij. De wet heeft als uitgangspunt een utilitaristische afweging van belangen op *welzijnsgronden*. De wet handelt niet over de morele aanvaardbaarheid van een produktiedoel, zolang het welzijn van de dieren minimaal gewaarborgd is worden er geen eisen gesteld aan het doel waarvoor de dieren gehouden worden.

Belangrijk in artikel 36 lid 1 is het gedeelte waarin staat het de mens verboden is om “*de gezondheid of het welzijn van een dier te benadelen*”. Over het

²⁹ Uit (Dierenbescherming, 1985)

³⁰ Zie artikel 3:2 en 5:1, 4, 8 lid 3 en 19 van het Burgelijk Wetboek

benadelen van de gezondheid wellicht een intuïtief antwoord te geven, maar hoe dient de mens te handelen om *het welzijn* van het dier niet te benadelen? Er wordt geen definitie noch een leidraad gegeven inzake het welzijn van het dier, met als gevolg dat de invulling van welzijn aan de interpretatie van de beleidsmakers moet worden overgelaten.

Hoewel de GWD het begrip intrinsieke waarde en daarmee dus de juridische notie dat het dier eigen belangen heeft, niet expliciet stelt, krijgt het concept van een intrinsieke waarde wel een prominente plaats in de huidige wetgeving. In de Wet op Dierproeven (WOD, 1977)³¹ en de nieuwe Flora- en Faunawet (april 2002) wordt het dier expliciet beschermingswaardig geacht omwille haar intrinsieke waarde.

In de Gezondheids- en welzijnswet neemt echter, zoals de naam van de wet al aangeeft, de gezondheid en het welzijn van het dier als uitgangspunt. In het wetsontwerp van de GWD wordt *wel* gebruik gemaakt van de term intrinsieke waarde. Daarin wordt gesteld dat dit het uitgangspunt voor de morele overwegingen ten aanzien van de handelingen met dieren vormt. De term "intrinsieke waarde" werd door de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM) als volgt toegelicht: "*Met de formulering 'erkenning van de intrinsieke waarde van het individuele dier' wordt uitgedrukt dat het dier niet alleen als object (van menselijke handelen) moet worden gezien, maar ook als subject (met eigen belangen)*"³². Voor de toepassing in wetgeving en recht komt dit vooral neer op de vraag of het dier juridisch belangen heeft die opwegen tegen de juridische belangen van de mens. De term wordt in de uiteindelijke wet waarschijnlijk niet gebruikt omdat men opzoek is naar een meer operationele definitie van het begrip (Rutgers, 1993; p 99)³³.

4.3 Beleidsmakers

Zoals uit de vorige paragraaf blijkt, richt de wetgeving zich vooral op de gezondheid en het welzijn van de dieren. Deze paragraaf zal zich richten op de invulling van deze begrippen door de beleidsmakers. Hierbij wordt vooral gekeken naar dierenwelzijn, aangezien dit begrip het moeilijkst te definiëren is.

Aan het Europese en daarmee ook het Nederlandse beleid omtrent dierenwelzijn liggen sinds 1998 de 5 vrijheden voor landbouwhuisdieren ten grondslag. Deze

31 In de Wet op Dierproeven wordt sinds de wijziging in 1995 expliciet gesteld dat dieren een intrinsieke waarde hebben.

32 16966, nr.4, vraag 1 uit (Dierenbescherming, 1985; p 63)

33 uit (Tuuk, 1997; p 19)

vrijheden zijn door het Brambell Comité opgesteld (Brambell, 1965) en in 1993 bijgesteld door de Engelse Farm Animal Welfare Council (FAWC)³⁴. Naast het specificeren van de waarden die men belangrijk acht, gaat men ook in op welke normen zij tot uitdrukking dienen te komen.

De Vijf Vrijheden:

1. *Vrij zijn van dorst, honger en ondervoeding* – door de beschikbaarheid van vers water en voer waarmee een optimale gezondheid en energiehuishouding wordt gegarandeerd
2. *Vrij zijn van fysiek en fysiologisch ongerief* – door een geschikte huisvesting te bieden, inclusief een comfortabele rust- en schuilplaats
3. *Vrij zijn van pijn, verwondingen en ziektes* – door deze te voorkomen en wanneer deze toch optreden, door ze snel en adequaat te diagnosticeren en te behandelen
4. *Vrij zijn om het normale gedrag te kunnen uitvoeren* – door voldoende bewegingsvrijheid te geven, in een daartoe geschikte stalruimte, en door sociale huisvesting met soortgenoten
5. *Vrij zijn van angst en chronische stress* – door huisvesting en management die angst en stress voorkomen

Interessant is het om te kijken in hoeverre de vijf vrijheden in de praktijk worden nageleefd. De nu volgende alinea's zullen ingaan op verschillende veehouderijsystemen, waarbij iedere keer wordt aangegeven aan welke vrijheden niet wordt voldaan³⁵.

Vleeskuikens

Slachtkuikenuouderdieren worden op rantsoen gezet (1). De groepsgrootte, bezettingsdichtheid, kwaliteit van de bodem en de indeling van de ruimten en verlichting zijn onvoldoende afgestemd op de behoeftes van de kippen en kuikens (2, 4, 5). Bij de hanen worden de achterste teenkootjes onverdoofd verwijderd (3). Bij vleeskuikens komen door eenzijdig doorfokken ascites (buikwaterzucht), hartfalen en afwijkende skeletgroei zoals dyschondroplasie, draaipoten en spondylolistis veel voor (2, 3, 5). Het vervoer naar het slachthuis gaat gepaard met botbreuken (tijdens het ruimen) en veel stress (3, 5).

Legbatterij-kippen

De snavels worden onverdoofd gekapt (3). Er is geen mogelijkheid om vleugels uit te slaan, stofbaden te nemen, er is geen zitstok aanwezig, er is een zeer grote dichtheid van soortgenoten (7 per m²), er zijn geen vluchtmogelijkheden

34 Vertaald naar het Nederlands. Zie <http://www.fawc.org.uk/fawc-Welfare.htm>

35 De gegevens zijn afkomstig uit (De Jonge & Goewie, 2000; p 34-46)

en ze kunnen niet kunnen scharrelen (2, 3, 4, 5). Daarnaast wordt hun dag-/nachtritme verstoord om de produktie te verhogen (4). Het vervoer naar het slachthuis gaat gepaard met botbreuken (tijdens het ruimen) en veel stress (3, 5).

Vleesvarkens

Zeugen wordt voedsel en ruw voer onthouden om biggen niet te laten vervetten (1). Langdurige individuele huisvesting van de zeug op een betonnen vloer, zonder mogelijkheid tot beweging anders dan staan of liggen (4). Hierdoor komen reproductiestoornissen, kreupelheid of infectieziekten geregeld voor (2, 3, 5) en vindt het vijlen van tanden, couperen van staarten en castreren onverdoofd plaats (3, 5). Er is sprake van een krappe huisvesting en hoge bezettingsgraad (1 m² per varken) zonder mogelijkheden voor scharrelen, modderbaden, vluchten en uitloop naar buiten (4, 5). Door de betonnen vloer komen beengebreeken (kreupelheid, klauwlaesies en gewrichtsaandoeningen) voor en de snelle groei kan hartfalen veroorzaken (3, 5).

Dikbilstieren

80 % van de kalveren wordt met een behulp van een keizersnee geboren (2, 3). Voor de vleesstieren is geen stro aanwezig om benen te ontlasten waardoor beendefecten geregeld voorkomen (2, 3, 4, 5). Tevens hebben zij een gebrek aan fertiliteit en vitaliteit (5).

Wanneer er wordt gekeken naar de toepassing van de Vijf Vrijheden door de beleidsmakers, kan gesteld worden dat hier lang niet altijd aan voldaan wordt: er zijn veel dierenwelzijnsproblemen bij de huidige produktiemethoden. Deze worden vooral veroorzaakt door het eenzijdig doorfokken op produktiekenmerken en de produktieomstandigheden. De “produktiefilosofie” staat voorop, het dier lijkt alleen een instrumentele waarde te hebben. In bijna alle gevallen staat deze produktiefilosofie haaks op de zorg en het welzijn van de dieren, behalve wanneer met de zorg voor welzijn een voordeel is te behalen voor de produktie. Het komt dan vaak neer op symptoombestrijding: in plaats van de oorzaak, bijvoorbeeld het gebrek aan ruimte en middelen om natuurlijk gedrag te vertonen waardoor situaties als staartbijten en pikken ontstaan, worden verholpen door staarten te couperen en snavels te kappen (De Jonge & Goewie, 2000; p 50-51).

De meeste handelingen en huisvestingseisen voor de dieren zijn wettelijk vastgelegd in de besluiten van de GWD. Er kan daarom gesteld worden dat er een behoorlijke discrepantie bestaat tussen de uitgangspunten van de GWD, namelijk een goede gezondheid en welzijn, en de uiteindelijke implementatie

door de welke bovenstaande problemen toelaat.

4.4 Boerenbelangenorganisaties

Boerenbelangenorganisaties lijken zich voornamelijk te beroepen op het feit dat de huidige houderij conform aan de bestaande wetgeving is (Lips, 2001)³⁶. Met deze procedurele rechtvaardiging, waarbij de morele overweging worden overgelaten aan de rechtgevende macht, wil men zich vrijwaren van maatschappelijke kritiek (Lips, 2001). Met deze passieve houding lijken de boerenbelangenorganisaties de ethische afweging van menselijke en dierlijke belangen over te laten aan de overheid en de consument. Opvallend is dat de consument een gelijksoortige houding aanneemt. Zij schuift de verantwoordelijkheid af naar politiek en producent (te Velde et al. & Hanning et al., 2001).

Veranderingen in de intensieve veehouderij hebben lang op zich laten wachten doordat boerenbelangenorganisaties en de overgrote meerderheid van de veehouders niet open stonden voor kritiek. Tijdens de jaren 80 ging het vooral om de groei van produktie, produktiviteit en exportmarkten. Dierenwelzijn werd gezien als een kwestie van betere hygiëne en ziektebestrijding waarbij vooral technische oplossingen gezocht werden. Veranderingen zijn dan ook vooral doorgevoerd door opgedrongen nieuwe regelgeving (Frouws & Broekhuizen, 2000; p 51).

Eigen initiatieven van de boerenbelangenorganisaties richten zich vooral op (het herstellen van) het consumentenvertrouwen. Zo heeft het Produktschap Vee, Vlees & Eieren een keurmerk van Integrale Keten Beheer doorgevoerd welke toezicht houdt op de kwaliteit van de produktieketens. Dit keurmerk zegt niks over het dierenwelzijn. Pas wanneer consumenten vragen om diervriendelijke produkten zullen er marktgerichte veranderingen in het voordeel van dierenwelzijn worden doorgevoerd (Ketelaar-de Lauwere et al., 2000; p 24-25)

Over de ethische houding van de primaire producenten (de veehouders) en de burgers en consumenten omtrent de problematiek in de veehouderij is weinig bekend. De studie "*Hoe oordelen wij over de veehouderij*" van het Rathenau Instituut (te Velde et al. & Hanning et al., 2001) geeft een kwalitatieve schets van deze houding, waarvan de belangrijkste bevindingen in de volgende twee paragrafen uiteengezet zullen worden. Hierbij wordt telkens eerst gekeken naar welke belangen er spelen, wat voor definitie van dierenwelzijn zij toepassen en welke normen en waarden zij toepassen.

³⁶ Uit het voorbeeld "varkens in de intensieve veehouderij" (hoofdstuk 3) kan worden afgeleid dat de huidige wetgeving niet altijd wordt nageleefd door de veehouders

4.5 Primaire producenten

Samenvatting naar (te Velde et al. & Hanning et al., 2001):

Het uitgangspunt van veehouders is, net als die van de burgers, dat zij er zijn voor de burgers en dat de dieren er zijn voor de mensen. Vlees wordt als een noodzakelijk onderdeel van de voeding beschouwd en daarom mogen mensen dieren houden en doden.

Belangen van de veehouders zelf zijn continuïteit, overleven, plezier in het werk, kwaliteit leveren en een schoon geweten. De *belangen van het dier* komen volgens hen overeen met een goed dierenwelzijn. Veehouders onderschrijven dit als belangrijkste *waarde*, maar hanteren hierbij een enge definitie aangaande dierenwelzijn: het staat gelijk aan een goede huisvesting en goede gezondheid dat zich uit in produktiviteit³⁷.

De *normen* die zij toepassen zijn volgens hen overeenkomstig hun waarden: de dieren beschikken over voldoende voer en drinken, zij krijgen beschutting tegen weer en wind, er is een hoog niveau van hygiëne en de dieren worden niet ruw behandeld. Bij verbeteringen in het welzijn denkt de veehouder vooral aan zijn eigen belang: een goed welzijn, met name de gezondheid, zorgt voor een hogere eetlust en dus een hogere produktie. De kennis van veehouders is gericht op voedselconversie, lage uitval en optimalisering van het productieproces.

De *morele overwegingen* die de veehouders maken en de *normen* die zij toepassen zijn erg afhankelijk van de invloeden van andere actoren. Bij veranderingen door technologische ontwikkelingen moet het dier zich aan de omgeving aanpassen. Vooral vanuit de samenleving wordt de dierenwelzijnsnorm opgelegd. Volgens de veehouders zelf hebben de dieren het goed genoeg. De maatschappelijke kritiek is volgens de veehouders vooral gebaseerd op reflectie van menselijke emoties op de dieren. Het maakt de dieren niet veel uit aangezien ze niets anders gewend zijn. Kleine verbeteringen zijn wel mogelijk, maar naar hun idee niet nodig.

Wel zijn ze bereid een beter welzijn te leveren voor een meerprijs, maar dit wordt gezien als een vraag van de consumenten en niet als een behoefte van de dieren. Bij al deze afwegingen kijkt de veehouders binnen de grenzen die hun houderijsysteem met zich meebrengt. De status quo is de norm.

³⁷ Toch is het al geruime tijd bekend dat hoge produktie niet aan geeft dat dieren zich goed voelen zijn (te Velde et al. & Hanning et al., 2001; p 15)

4.6 Burgers en consumenten

Samenvatting naar (te Velde et al. & Hanning et al., 2001):

Het uitgangspunt van de burgers is gelijk aan die van de veehouders: de boer is er voor de burgers en de dieren voor de mens, waardoor het houden en doden van dieren voor consumptie als moreel aanvaardbaar wordt geacht. Nederland moet hierbij zelfvoorzienend zijn qua voedselproductie. De veeteelt hoort bij Nederland, vlees is een onderdeel van de voeding en het moet voor iedereen beschikbaar en betaalbaar blijven.

De *belangen van de burgers en de consument* zijn een goede kwaliteit van het produkt, een schoon geweten, gemak en goedkoop vlees. De *waarden* van de burger ten aanzien van het dier zijn respect voor het dier en de mogelijkheid tot een dierwaardig leven met genoeg ruimte voor diereigen gedrag. Ze vinden de fabrieksmatige omgang met dieren, hormoongebruik³⁸ en het eenzijdige voer niet wenselijk. Het dier is geen machine, niet slechts een middel tot een doel. Het idee van agroproductieparken zoals de varkensflat vindt men dan ook een verkeerde ontwikkeling. Daarentegen vindt men een natuurlijke manier van produceren belangrijk.

Voor een groot deel komen de *normen* van de burgers en consumenten overeen met de normen van de veehouders: voldoende voer en drinken, beschutting tegen weer en wind, hygiëne en een goede behandeling van het vee. Daarnaast vinden zij dat de dieren genoeg bewegingsvrijheid moeten hebben en natuurlijk gedrag moeten kunnen vertonen. De normen die zij hiertoe uitdragen zijn vaag: er wordt gedacht aan meer ruimte, stro en de mogelijkheid om naar buiten te kunnen.

De *morele overwegingen* richten zich vooral op het dierenwelzijn. De grootste problemen die zij zien ten aanzien van dierenwelzijn is de huisvesting van de dieren: zij zitten te dicht op elkaar. Men maakt zich hierbij vooral druk om de aantasting van het fysieke welzijn en niet zo zeer het kunnen uiten van het natuurlijke gedrag. De mens moet samenleven met het dier en meer betrokken worden bij de voedselproductie. Maar bovenal gaat het welzijn van mensen boven het welzijn van dieren.

³⁸ Het gebruik van groeihormonen is in Nederland verboden. Hormonaal gebruik voor bronstsynchonisatie is wel toegestaan

De burger acht de samenleving in zijn geheel verantwoordelijk voor de problemen in de veehouderij. Deze problemen zijn vooral zichtbaar geworden door de crisissen en de veranderingen in de landbouw. Over het algemeen is het beeld van de veehouderij positief, men vindt het een respectvol beroep en heeft empathie met de boeren. Van de intensieve veehouderij heeft men een negatief beeld. De grootste problemen liggen daar volgens hen bij het milieu en dierenwelzijn, waarvan de door de overheid gestimuleerde schaalvergroting en intensivering de grootste oorzaak is. Een oplossing van de problemen is volgens hen een verschuiving naar kwaliteit, minder vleesconsumptie en een eerlijk prijs voor de boer, waarbij de consument dus een hogere prijs zal moeten betalen.

De houding van de burger mag niet gelijk gesteld worden aan die van de consument. Het grootste verschil is dat respectievelijk de één vooral emotionele afwegingen maakt en de ander vooral aan zijn budget (micro-economisch niveau) denkt. Dit kan leiden tot spanningsvelden tussen waarden, normen en belangen. Wanneer men bijvoorbeeld zoekt naar oplossingen welke ten goede komen aan het dierenwelzijn, zoals biologische productie, dan acht men dat wel tot een mogelijkheid, maar de hogere prijs en de hoeveelheid ruimte die het in beslag neemt worden als negatief ervaren. Men onderkent wel dat de consument een grote bepalende factor is, maar tegelijkertijd schuift men de verantwoordelijkheid af naar de overheid en de producenten. Zo ligt er een taak bij de overheid om duurzaamheid te stimuleren. Een kleine groep gaf in het onderzoek aan dat de verantwoordelijkheid voor de schadelijke gevolgen van (te veel) vlees eten bij de consument zelf ligt, aangezien zij er voor kiezen om vlees te eten. Volgens hen is voor een echte omslag een mentaliteitsverandering nodig bij de consument.

4.7 De toekomst van de intensieve veehouderij

Lange tijd heeft de antropocentrisch ethiek, waarin de productie centraal staat en het dier als een instrument wordt gezien, de overhand gehad in discussies omtrent de intensieve veehouderij. Vanaf 1990 is het accent verschoven naar de zoöcentrische ethiek, waarin de gezondheid en het voorkomen van lijden van het dier centraal stond. Momenteel verschuift de discussie richting de biocentrische ethiek, waarin het diergedrag centraal staat (Frouws & Broekhuizen, 2000). Niet het dier dient zich aanpassen te passen aan de omstandigheden waarin het gehouden wordt, maar de huisvesting dient overeen te komen met de natuurlijke belangen van het dier.

Op Europees niveau zijn door de Landbouwwraad eind juni 1998 de vijf vrijheden van de FAWC opgenomen in het wettelijk raamwerk waarin op termijn alle

Europese regelingen met betrekking tot dierenwelzijn worden opgenomen³⁹. Dit duidt op een wijziging van beleid naar een biocentrische ethiek. Verder is in het Verdrag van Amsterdam een dierenwelzijnsprotocol toegevoegd⁴⁰ waardoor Europese lidstaten en instellingen verplicht rekening dienen te houden met dierenwelzijn en waarin voor het eerst sprake is van dieren als wezen met bewustzijn en gevoel. Deze bepaling betekent in feite een grote stap voorwaarts voor het dierenwelzijn omdat het wettelijk bindend is.

Ondanks deze ontwikkelingen vormt de antropocentrisch gedachte nog steeds de dagelijkse praktijk. Zo hebben dierenwelzijnsactivisten verschillende malen beroep gedaan op artikel 36 van het Verdrag van de Europese Gemeenschap. Deze staat de beperking van vrije handel toe op gronden van publieke moraal en bescherming van dierenleven en -gezondheid. Tot nog toe zijn deze beroepen steeds verworpen (Radford, 1999). De in 1995 opgerichte Wereld Handels Organisatie (WTO), welke staat voor liberalisering van de handel op wereldniveau, speelt ook een belangrijke rol bij de import- en exportbelangen. In haar reglement staat dat er alleen handelsmaatregelen genomen mogen worden op basis van eigenschappen van eindprodukten en niet op basis van produktiemethoden. Een uitzondering zijn religieuze beperkingen, zoals een invoerverbod op varkensvlees voor islamitische landen. Ook zijn er veel tegenwerkingen van landen buiten de EU. Zij stellen dat handelsafspraken omtrent produktiemethoden die rekening houden met diergezondheid en -welzijn, een verkapt vorm van protectionisme is (MINLNV, 1999). Sommige vooruitstrevende lidstaten zien ook af van *Alleingang*, aangezien dit er volgens hen alleen maar toe leidt dat het probleem geëxporteerd wordt (PVE, 1999).

Veranderingen in de landbouwsector komen langzaam op gang. In 1965 werd reeds aangegeven dat er structurele welzijnsproblemen waren. Tot op heden zijn er in de praktijk weinig structurele veranderingen waar te nemen. Er spelen grote economische belangen en aangezien de regelgeving op Europees- en wereldniveau moet plaatsvinden, waarin tevens cultureel-ideologische verschillen meespelen, zullen daadwerkelijke veranderingen lang op zich laten wachten.

De veranderingen die wel optreden zijn vooral gericht op regelgeving die het verspreiden van dierziekten tegen gaat en de voedselveiligheid garandeert. De onderliggende motivatie tot deze regelgeving is niet zo zeer dierenwelzijn, maar vooral de volksgezondheid en de economie (Frouws & Broekhuizen, 2000; p 36). Door de relatief hoge technische efficiëntie van de primaire bedrijven en langdurige kostprijsvoordeel van veevoer heeft Nederland een sterke positie op de EU-markt kunnen bemachtigen. De EU is in het kader van liberalisering van

39 Agra-Europe, no 1805, 4 juli 1998 uit (Frouws & Broekhuizen, 2000; p 21)

40 Zie http://europa.eu.int/comm/food/fs/aw/index_en.html

de wereldmarkt van plan om de handelsbeschermingen via invoerheffingen en exportsubsidies te verminderen waardoor de export in gevaar zal komen. Landen buiten de EU produceren nu al onder de kostprijs van Nederlandse producenten en de verwachting is dat dit door zal zetten, waardoor Nederland geen uitzicht heeft op het behoud van de huidige concurrentiepositie in het bulksegment. Een mogelijkheid die nu wordt onderzocht is de verschuiving naar de kwaliteitsmarkt, waarbij de nadruk ligt op dierenwelzijn, diergezondheid, produktveiligheid en milieu. Toe nu toe is er vooral sprake van individuele en collectieve inspanningen, het georganiseerde bedrijfsleven blijft nog achter (Frouws & Broekhuizen, 2000; p 52-55).

5 Conclusie

In dit hoofdstuk zullen, waar mogelijk, de conclusies getrokken worden uit voorgaande hoofdstukken, om zo een sluitend beeld te geven over de huidige status van het dier in de intensieve veehouderij.

5.1 Theorie - De dierethiek

In alle besproken dierethische theorieën komt duidelijk naar voren dat morele afwegingen gemaakt moeten worden door morele agenten, waarvan de belangrijkste eigenschap is dat zij rationeel kunnen redeneren. Rachels geeft een daarop voortbouwende maar uitgebreide definitie wordt gegeven door: *een morele agent is onpartijdig en in staat om onderscheid te maken in feiten door ze te doorgronden op hun geldigheid. Hij is in staat om te luisteren naar rede en daarmee zijn eigen visie zonedig aan te passen. Vervolgens is hij bereid om te handelen overeenkomstig naar de resultaten van zijn overwegingen* (Rachels, 1999).

De vraag met welke wezens wij morele consideratie moeten hebben (de ring van consideratie) wordt door elke van de besproken filosofen anders beantwoord. Op Vandevveer na gebruiken zowel Kant, Regan, Rollin en Singer daartoe ondermeer de term intrinsieke waarde. Vandaar dat hier kort wordt ingegaan op de verschillende interpretaties⁴¹.

Volgens Kant is rationaliteit een ultiem goed en "*boven elke prijs*". Kant schrijft rationale wezens, met hun wensen en doelen, daarom een oneindige, absolute intrinsieke waarde toe. In de praktijk komt het er op neer dat alleen mensen een intrinsieke waarde wordt toegekend.

Singer zijn utilitaristische theorie gaat niet in op het hebben van intrinsieke waarde. In "The environmental challenge" (Singer, 2001; p 131-142)⁴² schrijft hij echter dat een wezen een intrinsieke waarde heeft wanneer het goed of wenselijk is op zichzelf. Hoewel planten, soorten en ecosystemen ook gezien kunnen worden als zijnde goed op zichzelf, kan aan deze entiteiten geen eigen belangen worden toegeschreven, in tegenstelling tot voelende wezens. Voelende wezens kunnen *pijn en leed ervaren* en zij hebben er belang bij om dit te vermijden. Het hebben van deze belangen maakt volgens Singer dat zij een intrinsieke waarde hebben.

In de theorie van Regan staat de intrinsieke waarde centraal. Wezens hebben een intrinsieke waarde wanneer zij waarnemende subjecten van het leven zijn

41 Voor een meer uitgebreide toelichting van de term intrinsieke waarde met betrekking tot dieren zie (Tuuk, 1997; p 51-62)

42 In dit overzichtswerk van Singer is "The environmental challenge" gedeeltelijk overgenomen

en dienen daarom gerespecteerd te worden. Deze intrinsieke waarde is absoluut en daarmee voor iedereen gelijk. Men dient een ieder met evenveel respect te behandelen en daarom moeten gelijke belangen ook even zwaar gewogen worden.

Rollin vindt dat intrinsieke waarde is toe te schrijven aan *bewuste wezens die essentiële belangen hebben, nodig om te overleven*. Deze belangen worden in samenhang met hun diereigen manier (telos) tot uiting gebracht en deze eigenschappen geven hen recht op morele consideratie.

Zowel Kant, Regan, Singer als Rollin koppelen “het hebben van intrinsieke waarde” aan “het hebben van belangen”: het hebben van wensen en doelen, een subject van leven zijn, het vermijden van pijn en leed, en het kunnen leven volgens hun eigen telos. Op Kant na, stellen al deze filosofen dat de belangen van het dier niet (zonder meer) ondergeschikt zijn aan die van de mens. VandeVeer gaat er ook van uit dat dieren belangen kunnen hebben en dat deze, rekening houdende met hun psychologische complexiteit, afgewogen dienen te worden.

Samenvattend kan gezegd worden dat de intrinsieke waarde een filosofische begrip is dat tegengesteld is aan *instrumentele waarde*. De instrumentele waarde is gedefinieerd als de waarde die een dier heeft, wanneer het louter als instrument ter bereiking van een menselijk doel dient. Een voorbeeld is de economische waarde van het dier in de veehouderij. Met intrinsieke waarde wordt bedoeld dat het dier *omwille van zichzelf* gewaardeerd dient te worden, ongeacht de waarde voor de mens. Zodoende wordt er tegengas gegeven aan de instrumentalisering van het dier en is de term als boegbeeld-begrip gaan fungeren tegen antropocentrische benaderingen (Musschenga, 1994; p 113)⁴³. Daarnaast is de term een paraplu-begrip: de invulling ervan is gericht op alle aspecten die refereren naar de beschermwaardigheid omwille van het dier zelf.

5.2 Praktijk - De intensieve veehouderij

Om na de Tweede Wereldoorlog de voedselzekerheid en een eerlijk inkomen voor de boeren zeker te stellen zijn veel (protectionistische) maatregelen door de Europese Unie ingevoerd. Dit heeft gezorgd voor het ontstaan van de intensieve veehouderij. Door toenemende industrialisatie van het productieproces heeft er een verschuiving plaatsgevonden van een extensive naar een intensieve veehouderij. Drie factoren hebben hierop met name een grote invloed gehad. Ten eerste schaalvergroting: 450 miljoen produktiedieren per jaar in Nederland alleen. Ten tweede specialisatie: in plaats van verschillende soorten dieren wordt meestal slecht één diersoort (gedurende een

43 Uit (Tuuk, 1997; p 51)

periode van zijn leven) gehouden. Als laatste innovatie: er worden steeds meer proces-innoverende produktiemethodes toegepast. Nederland behoort nu bij de koplopers in het ontwerpen en toepassen van innovatieve produktiesystemen voor de intensieve veehouderij (Frouws & Broekhuizen; p 51). Ook werd er meer en meer gewerkt naar een uniforme produkt. Deze processen en de toenemende liberalisering (met name Europa) hebben voor een toenemende concurrentiedruk gezorgd.

De protectionistische maatregelen van de Europese Unie hebben geleid tot schadelijke bijeffecten zoals overproductie (boterbergen, melkplassen en vleesstapels) en milieuproblemen (excessief gebruik van bestrijdingsmiddelen, mestoverschot) en het in de handwerken van dier epidemieën. Met name in de laatste jaren wordt het effect van deze problemen op de volks- en diergezondheid, dierenwelzijn en economie steeds duidelijker (Frouws & Broekhuizen, 2000; De Jonge & Goewie, 2000). Om deze en andere schadelijke effecten te beteugelen heeft men op Europees niveau strenge maatregelen genomen aangaande het milieubeleid en produktiequota's (Frouws & Broekhuizen, 2000; p 36-40).

Bij de beschrijving van de huidige intensieve veehouderij komt duidelijk het spanningsveld naar voren tussen de belangen van de mens (voedsel en economie) en de dieren. Men streeft naar een zo efficiënt en hoog mogelijke produktie. Voor het dier heeft de intensivering van de veehouderij nadelige gevolgen gehad: er is minder aandacht per dier (te Velde et al. & Hanning et al., 2001; p 62) en zij moet zich meer en meer aanpassen aan de produktieomstandigheden. De vrijheidsbeperking en het niet kunnen uiten van natuurlijke gedragingen maken dat er gezondheids- en welzijnsproblemen ontstaan, welke opgelost worden door het dier aan te passen (staarten couperen, tanden knippen en/of vijlen enzovoorts) of het inzetten van antibiotica of bacteriegroeiremmers. Nederland heeft beschermende wetgeving voor produktiedieren, maar zij is zo opgesteld dat het zeker is dat het met het welzijn van de betrokken dieren slechts gesteld is wanneer men niet aan deze eisen voldoet (Boon, 1999; p 31). Helaas kan worden vastgesteld dat deze eisen niet altijd nageleefd worden. De in hoofdstuk drie beschreven produktiemethoden van varkens is hierbij een sprekend voorbeeld van de behandeling van dieren in de intensieve veehouderij.

5.3 Theorie en praktijk

Wanneer gekeken wordt naar de ethische afwegingen omtrent de intensieve veehouderij, dan lijkt de zienswijze van de vroegere dierenwetgeving overeen te komen met Kantiaanse inzichten: het dier wordt geen directe moreel relevante eigenschappen toegekend. Het is een object, toebehorende aan de mens. De

enige verplichting die de mens ten opzichte van het dier heeft is, zoals Kant aangaf, indirect: men mag het dier in bijzijn van andere mensen niet zo behandelen dat dit de zedelijke gevoelens van mensen zou kunnen schaden.

De huidige dierenwetgeving is gericht op dieren*bescherming*, niet op dieren*rechten*. Het dier heeft geen rechten, maar de mens wel bepaalde plichten ten opzichte van het dier. Ethische grondslagen zijn bij het wetsontwerp van de Gezondheids- en welzijnswet (GWD), die van toepassing is op gehouden dieren, aanwezig, maar in de wet zelf niet geformuleerd. In het wetsontwerp wordt aanvaard en erkend dat dieren een “intrinsieke waarde” hebben. Men geeft geen duidelijke definitie van het begrip, maar stelt deze gelijk met “de belangen” van het dier. Deze belangen moeten tegen de belangen van de mens worden afgewogen, waardoor de wetgeving het meest overeenkomt met de utilistische zienswijze van Singer. Er wordt niet ingegaan op wat deze belangen (kunnen) zijn, anders dan de niet verder gedefinieerde begrippen gezondheid en welzijn. Ook wordt niet duidelijk in gegaan hoe de belangen van mens en dier afgewogen dienen te worden.

Aangezien de welzijnsdefinitie niet wettelijk is vastgelegd, is zij afhankelijk van interpretatie van beleidsmakers. Boeren hanteren hierbij een enge definitie (gezondheid), terwijl ethologen ruimere definitie hanteren (naast gezondheid ook psychologische aspecten). Door de beleidsmakers zelf wordt gesteld dat het in de praktijk de kosten-baten-analyse vaak in het voordeel van de mens zal liggen: *“Deze afweging – zo leren de wetgeving en de praktijk – is een hachelijk onderneming. In ons Westerse cultuurpatroon ontkomt men immers niet of nauwelijks aan antropocentrische interpretatie, waarin het dier veelal de zwakkere partij is”*⁴⁴. Deze opvatting wordt ondersteund door het gebrek aan jurisprudentie van de afgelopen decennia inzake dierenbescherming (Boon, 1999).

Over de ethische houding van de producenten, burgers en consumenten omtrent de veehouderij is niet veel bekend. Wel kan gezegd worden dat zowel de burgers als de producenten een enge definitie van dierenwelzijn hanteren: het staat voor hun gelijk aan fysiek welzijn. De gezondheid en een goede huisvesting zijn hierbij belangrijke vereisten, waarbij de burgers meer ruimte en een natuurlijkere manier van produceren belangrijker vinden. De perceptie van dierenwelzijn is verder afhankelijk van de persoonlijke context: de omgang met het vee wordt door de veehouders positief ervaren, in tegenstelling tot de burgers. De macro-economische belangen, met name de export, zijn voor de boer belangrijker dan voor de burger, die juist meer waarde hecht aan de prijs van het produkt, de micro-economische belangen.

⁴⁴ Nota Rijksoverheid en Dierenbescherming, 1981, p. 13.

Uit het onderzoek van te Velde & Hanning (2001) komt naar voren dat de veehouders hun maatschappelijke “*license to produce*”⁴⁵ weer terug moeten verdienen. Zelf vinden ze dat er geen problemen zijn, waarbij ze redeneren vanuit de status quo. Hoewel ze toegeven dat op bepaalde punten het produktiesysteem wellicht is doorgeslagen en het daar niet slechter moet worden, vinden zij in het algemeen dat ze goed met de dieren om gaan. De grootste zorgen zijn voor hen het maatschappelijk aanzien en de produktie. Zelf vinden ze ook dat het niet goed is dat bijvoorbeeld dieren altijd binnen zitten. Hoewel ze wel meer willen doen aan een beter dierenwelzijn, is het voor hen onduidelijk wat dit precies inhoudt.

Uit hetzelfde onderzoek is op te maken dat veehouders vinden dat de consumenten door hun onwetendheid een negatief beeld van de veehouderij hebben. Het beeld dat de consument heeft is inderdaad andersoortig dan die van veehouders en hij is niet bekend met de huidige produktiemethoden. Het beeld dat mensen hebben wordt vooral vormgegeven door de melkveehouderij, waarbij 85% van de koeien zomers nog buiten lopen. Opvallend is dat consumenten zich bewust afsluiten voor de manier waarop vlees geproduceerd wordt in de andere sectoren, met name ten aanzien van de varkens- en pluimveehouderij. Daarnaast geven de consumenten volgens de veehouders impliciet hun goedkeuring aan de produktiemethoden, ze blijven immers hun produkten kopen, zo wordt geredeneerd.

Afsluitend kan gezegd worden dat de huidige intensieve veehouderij een maatschappelijke *getolereerde* vorm van bulkproduktie is. Over het algemeen is dan ook sprake van functionele onwetendheid: men sluit zich bewust af van informatie (te Velde et al. & Hanning et al., 2001; p 64). De maatschappij heeft een collectieve verantwoordelijkheid aangaande de omgang met dieren. Hoewel men tracht tegemoet te komen aan de vernieuwde wetenschappelijke inzichten en theorieën aangaande moreel aanvaardbaar gedrag ten opzichte van dieren, wegen meestal de (triviale) belangen van de mens zwaarder dan de (fundamentele) belangen van het dier. De status van het dier is eerder ding dan dier.

Een ethische toetsing van de huidige produktiemethodes zou grote consequenties kunnen hebben. De meest antropocentrische dierethische theorie van VandeVeer, welke onder meer is aangedragen om ethische afwegingen rondom dierproeven te rechtvaardigen (Vorstenbosch, 1997), stelt dat een fundamenteel belang van een psychologisch minder complex wezen boven het triviale belang van een psychologisch complex wezen gaat. Gesteld *kan* worden

45 Een term van Shell, waarbij bedoeld wordt op het verkrijgen van een maatschappelijke toestemming om (op een duurzame manier) te produceren

dat het eten van vlees door de mens, gezien de reële mogelijkheid om een goede voeding uit plantaardige produkten te halen (De Ridder, Hebbelinck et al, 1999), niet opweegt tegen het fundamentele belang van het dier om te blijven leven. Voorbijgaand aan deze fundamentele vraag, zullen de gevolgen voor de intensieve veehouderij al ingrijpend zijn wanneer alleen zou worden stilgestaan bij serieuze belangen: een goed welzijn van de dieren tijdens hun leven.

Literatuur

- Bentham, J.**, 1823. *An Introduction to the Principles of Morals & Legi*, Hafner Pub. Co. - New York
- Boon, D.**, 1983. *Dissertatie: Nederlands Dierenrecht*, Boon - Arnhem
- Boon, D.**, 1999. *Teksten en toelichting Wetgeving dierenwelzijn*, Koninklijke Vermande - Lelystad
- Brambell**, 1965. *Report of the technical Committee to Enquire into the Welfare of Animals kept under Intensive Livestock Husbandry Systems*, Her majesty's Stationary Office - London
- Broom, D.**, 1996. *Animal welfare defined in term of attempts to cope with the environment*, Acta Agric. Scand. Suppl., 27, 22-28
- Carruthers, P.**, 1992. *The animals issue: moral theory in practice*, Cambridge University Press - Cambridge
- Cohen, C. & Regan. T.**, 2001. *The Animal Rights Debate*, Rowman & Littlefield Publishers - Lanham
- De Jonge, F.H., Goewie, E.A.**, 2000. *In het belang van het dier*, Van Gorcum - Assen
- De Ridder, Hebbelinck, M. et al.**, 1999. *Vlaamse Vereniging van Diëtisten en Voedingskundigen, Vegetarisme in de 21ste eeuw*, Congres VVVD - Antwerpen
- De Wilt, J.G. et al.**, 2000. *Agroproductieparken: Perspectieven en dilemma's*, Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster - Den Haag
- Dierenbescherming**, 1985. *Een Wet voor het Welzijn van Dieren*, Nederlandse Dierenbescherming, Equipage - Assendelft
- Duncan, I.J.H.**, 1996. *Animal welfare defined in terms of feelings*, Acta Agric. Scand., 27, 29-35
- Fokkinga, A.**, 1997. *Het Varken*, THOTH - Bussum
- Fraser, A.F. & Broom, D.M.**, 1990. *Farm Animal Behaviour and Welfare*, Bailliere Indall - London
- Frouws, J., Broekhuizen, R. van.**, 2000. *Ontwikkelingen in de Nederlandse veehouderij*, Rathenau Instituut - Den Haag
- Harrison, R.**, 1964. *Animal Machines*, Vincent Stuart Publishers - London
- Hursthouse, R.**, 2000. *Ethics, Humans and Other Animals*, Routledge - Londen
- Kasteren, J. van.**, 2002. *Duurzame technologie - Ontwikkeling van een houdbare wereld*, van Veen Magazines - Amsterdam
- Ketelaar-de Lauwere, C.C., et al.**, 2000. *Veranderingen in mens-dierrelaties en hun impact op de veehouderij van 2040*. Programma Nieuwe Veehouderijssystemen Wageningen UR - Lelystad
- Keuringsdienst van Waren**, 2000. *Zo doende 2000 - Jaaroverzicht van de Keuringsdienst van Waren over dierproeven en proefdieren*, KvW - Den Haag
- Kuhn, T.S.**, 1962. *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago

Press - Chicago

- Lips, D.**, 2002. *De intensieve veehouderij als moreel probleem* – Lopend onderzoek, zie <http://www.kuleuven.ac.be/cabme/onderzoek/veehouderij.htm>
- Manning, A.**, 1972. *An introduction to animal behaviour*, Eward Arnold - London
- Midgley, M.**, 1983. *Animals and why they matter*, Penguin Press - Harmondsworth
- MINLNV**, 1999. *Consumentenzorgen en handel in agrarische producten*, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij - Den Haag
- MINLNV**, 2000. *Feiten en Cijfers 2000*, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij - Den Haag
- Moberg, G.**, 1996. *Suffering from stress: an approach for evaluating the welfare of an animal*, Acta Agric. Scand., 27, 46-49
- Musschenga, A.W.**, 1994. *Antropocentrisme en de intrinsieke waarde van de niet-menselijke natuur*, Daedalus - Landsmeer
- NLRO**, 1998. *Naar een gezonde veehouderij - Kennis en innovatieopgaven voor de toekomst*, NLRO - Den Haag
- NRLO**, 1975. *Rapport van de commissie veehouderij - welzijn dieren*, NRLO - Den Haag
- Noske, B.M.**, 1988. *Huilen met de Wolven, een interdisciplinaire benadering van de mens-dierrelatie*, Van Gennep - Amsterdam
- Popper, K.**, 1972. *Objective knowledge. An evolutionary approach*, Oxford University Press - Oxford
- PVE**, 1999. *Europese welzijnsdiscussie over leghennen*. In: Sectorinfo Pluimvee en Eieren, nr. 2
- PVE**, 2001. *Jaarboek 'Vee, Vlees en Eieren' uitgave 2001*, Produktschap Vee, Vlees en Eieren
- PVE**, 2002. *Jaarboek 'Vee, Vlees en Eieren' uitgave 2002*, Produktschap Vee, Vlees en Eieren
- Rachels, J.**, 1999. *The Elements of Moral Philosophy (3rd ed)*, McGraw Hill College Div
- Radford, M.**, 1999. *European Community Law and Farm Animal Welfare: A Force for Change or a Brake on Progress? The British Experience*, International Congress in Wiesbaden, Germany. M.Kunisch en H. Eckel (Red.), 79-83
- Regan, T.**, 1983. *The Case for Animal Rights*, University of California Press - Berkeley, California
- Rolling, B.E.**, 1992. *Animal Rights & Human Morality*, Prometheus Books - New York
- Rutgers, L.J.E.**, 1993. *Het wel en wee der dieren; Ethiek en diergeneeskundig handelen*, Universiteit Utrecht - Utrecht
- Singer, P.**, 1994. *Animal Liberation (3rd ed)*, New York Review of Books - New York

- Singer, P.**, 2001. *Een ethisch leven*, Het Spectrum - Utrecht
- Smidt, H.J.**, 1891. *Geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht*, HD Tjeenk Willink - Haarlem
- Swabe, J.M., Sterrenberg, L. & Poll, N.E. van de.**, 2001. *Van zaadje tot karbonaadje. Betrokkenen over de gezondheidsrisico's van de veehouderij*, Rathenau Instituut – digitale uitgave
- te Velde, H.M. et al. & Hanning, C. et al.**, 2001. *Hoe oordelen we over de veehouderij?*, Rathenau Instituut - Den Haag
- Tuuk, M.E. van der.**, 1997. *Welzijn of Waardigheid - de intrinsieke waarde van het gehouden dier in relatie tot moderne biotechnologie*, Filosofisch instituut - RuG - Groningen
- VandeVeer, D.**, 1979. *Interspecific justice*, Inquiry, 22, 55-79
- Visser, M.B.H & Grommers, W.J. (ed)**, 1988. *Dier of ding: objectivering van dieren*, Pudoc - Wageningen
- Vorstenbosch, J.**, 2000. *Toetsing van de morele aanvaardbaarheid van productiedoelen in de dierhouderij*, Rathenau Instituut - Den Haag
- Vorstenbosch, J. et al.**, 1997. *Ethiek, dierproeven en de afweging van menselijke tegen dierlijke belangen*, Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht - Utrecht
- Webster, J.**, 1994. *Animal Welfare. A Cool Eye Towards Eden*, Blackwell Science - Oxford
- Wiekeraad, P.E.G.**, 1990. *Het vee in de knel... en de boer? Ethiek en intensieve veehouderij*, Kok educatief - Kampen
- Wiepkema, P.R.**, 1994. *Discussienota "Welzijn van dieren: een referentiekader"*, LNV studiedag 1994 "Draagvlak voor dierenwelzijn"
- Willigenburg, T.H. van, et al**, 1993. *Ethiek in de praktijk*, Centrum voor bio-ethiek en gezondheidsrecht - Utrecht